

891.99

9-42

7909

9/11
2/11

2337
58
315

2003

131

9-27

6254

891.542-3

9-42

(ԶՈՐՍ ՕՐՈՒԱՅ ՊԼՏՄՈՒԹԻԻՆ).

$$\frac{1001}{400}$$

92

Առաջին օր—Առաջին և երկրորդ

3 0 1 1 1

Մ. Ռոտմինեանցի և ընկ. տպագրանոմ:

1883

U 58442-43441

၆၂၆/ ၁၁၆

Библия

ԳԻՆԵԴԵԻ

(ԶՈՐՍ ՕՐՈՒԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ).

Ն Ո Ւ Է Ր

«Մեղու Հայաստանի» լրագրի բանեհինդ
ամեկի յիշատակին.

Թուականը չեմ յիշում, բայց լաւ մըտ-
քումս է որ օգոստոս ամսունս էր:
Մի ուրախ և զուարթ օր էր: Վաղուց
արեգակը դուրս էր եկել: Տանից դուրս
եկայ փողոց դնալու. տեսնում եմ ծեր
և երիտասարդ մարդիկ, կնանիք, փո-
ղոցի մանուկներ խումբ-խումբ վազ են
տալիս դէպի մի փողոց: Կանգ առայ:
— Հայրիկ, մայրիկ, այ աղայ, ո՛ւր էք
գնում, ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, ան-
դադար սրան և նրան հարցնում էի ես:
Ոչոք չէր ուզում կանգ առնել մի բո-
ւլ և ինձ պատասխան տալ: Զարմա-

891.542-3

1901
1001

Дозволено цензур. Тифлисъ, 1883 г. 31 марта.

8881

ցայ. քայլերս խնդրեմ զէպի այն փո-
ղոցը ուղղեցի, ուր խառնիճաղանճ ամ-
բոխը հեազհետէ խառնուում էր: Ահա
զին բաղմութիւնիցը ընդարձակ փողո-
ցում ասեղ ձգելու տեղ չը կար: Քրթ-
մնջին, չչուկ, փախսոց, նախատինք,
կշտամբանք ու հայհոյանք լսուում էր
ամեն մի կողմից: Մի տան երկփեղ-
կանի դուռը չըջապատած էր հրացա-
նակիր զինւորների մի թեթեւ գումար-
տակով: Ոստիկանները անդադար խընդ-
րում, յորդորում էին ժողովուրդին
ցրուիլ, բայց ոչոք չէր ուղղում տեղի-
ցը ժած դալ: Ոստիկանարանի մեծա-
ւորի սպառնալիքներից երկիւղ կրելով,
ամբոխը ժամանակ առժամանակ թէև
լռում էր, բայց մի քանի բոպէից յե-
տոյ, ինչպէս մի կատաղի ծով, նորից
մըրկուում: Բաղդիցս մեծաւորի հետ ես
բարեկամ էի: Մօտը դնացի:

— Ասացէք խնդրեմ, ինչ է պատա-
շել, հարցրի ես իմ բարեկամից:

— Ի դէպ, պատասխանեց նա ինձ,
դուք ռսերէն իմանում էք, մաէք,
քննիչին պէտք կը գաք: Ես մտայ.
Հաշտարար դատաւորը, դատաստանա-
կան քննիչը, քաղաքապետը, քաղա-
քական և զինւորական բժիշկներ, գը-
բաղիրներ, վկաներ—ամենքը զբաղած
էին մի-մի տեսակ գործով: Տունը,
ուր ես մտայ, մի ընդարձակ, բոլորածն
չինութիւն էր: Յատակի մի մասը ծած-
կած էր հողով, միւսը տախտակամած և
գետնիցը քիչ բարձր: Տան վանդակա-
պառ սէքին էր դա: Այդտեղ ընկած էր
մի երիտասարդ տղամարդու արիւնա-
շաղախ դիակը: Սոսկաջի: Դաշոյնի
խորը հարուածներով ութ տեղից
կտրատած էր դիակը: Փորոտիքների
մեծ մասը, ինչպէս ասացին, փողոցի
կատունները հանած, լափած էին: Մե-
ռելը երեք օրուայ էր: Ամեն տեղ ան-
տանելի զարշահոտութիւն էր աիրում:
Ամեն տեղ ծեփած էր արեան բծերով:

Տան մէջ տեղում, մի ամանի մէջ, մի
ինչոր ծխում էր, կարծեմ դարչահո-
տաւթիւնը մեղմացնելու համար: Զոյգ
պատանահանների բոլոր ապակիներն էլ
դրեթէ ջախջախած էին. կտորները ներ-
կած էին արեան խոշոր բծերով: Մի
ափսէի վրայ անկարգ կերպով դրած էր
թափթիփած զահուէի ութը խոշոր գա-
ւաթ: Դրանցից մինի դիրտը հաւաքող
բժիշկը պնդում էր թէ նա առանց այդ
դիրտը լուծելու անգամ, կարող է վը-
կայել, որ նրանում խառնած է թոյն:

Կտուրի խաչքից կախարած էին
հաստ-հաստ պարաններ, որոնցից մինը
մէջտեղից կարուած էր: Յատակի վը-
րայ, Եղիլ խաչքի տակին, վայր էր
ընկած մի սեղան: Աչքիս առաջ մի կա-
տարեալ կախարան էի լսեմում: Մի
քանի նշաններից պարզ երևում էր որ
հանգուցելոյն կախ տալու փորձերը
անյաջող էին եղել: Դէպի պարտէզ հա-
նող դռան չէմքի առաջ ընկած էր մի

կանացի մուճակ: Դռան մէջ ցցուած
մնացած էր մի կոտորած նիզակի ծայրը:

Զարմացած ու զայրացած երբ ես
դիտում ու զննում էի չորս կողմս —
խնդրեմ, պարոն, ասաց ինձ քննիչը,
թարգմանեցէք ինձ այս առարկաների
անունները:

— Սա քրդի կապայ է, սա քրդի
դլխարկ, սա քրդի նիզակ, սա տէգ, ես
թարգմանում եմ: Քննիչը գրում էր:

Յետոյ նա դարձաւ վկաներին և հարց-
րեց.

— Դուք լաւ իմանում էք, որ այս
ամենը հանգուցելուն իրանն էին:

— Իմանում ենք, աղա, հաստատ
իմանում ենք, միաբերան վկայում էին
վկաները: Լուսահոգին միշտ այդ հա-
գուստովն ու զէնքերովն էր լինում, երբ
քաղաքից դուրս շրջում էր:

— Խնդրում եմ, պարոն, կրկին դէ-
պէի ինձ դարձաւ քննիչը, նեղութիւն
կրեցէք և այս թղթերը աչքից դուք
մէկ անցկացրէք: Ես թերթեցի:

— Տաղեր, խաղեր, պարեր, ասացի քննիչին. սա ահա մի վաւերացրած կտակ է. սա մի ինչ որ ազինեղեի երգը, սա էլ դարձեալ մի ինչ որ հայ-քրդի յիշատակարանը: Քննիչը վեր էր առնում քողորը և կնքում: Սիրտս չը դիմացաւ. թողի դուրս ելալ: Մտախոհ և մտատանջ իմ բան ու գործին էի գնում: Յանկարծ փողոցի հեռաւոր ծայրում մի ծերունի հանդիպեցաւ աչքիս: Գերանների վրայ կուչ եկած նստած էր ծերունին, վիշտն ու թախիծը երեսիցը կաթում էին: Լափճերմակ մազերին նայեցայ, երիտասարդական առոյգ կերպարանքը զննեցի և զարմացայ ու ափշեցայ: Մօտ գնացի: — Բարև, հայրիկ, ինչի՞ աղքատ տխուր ես, հարցրի ես ծերունուց: Նա լուռ էր:

— Նրեի, հայրիկ, դու ճանաչում ես այսօրուայ զոհին: Արտասոււթոր աչքերը ծերունին ինձ վրայ շորթեց և

դարձեալ լռեց: Հետաքրքրութիւնս սաստկացաւ: — Պարզ երևում է, հայրիկ, որ դու տեղեակ ես այսօրուայ սոսկալի եղեռնագործութեան, կամ նրա նախընթաց պատմութեան հետ, պատմիր, ինձ մի բան պատմիր այդ մասին:

— Բռն ինձ և քո գործին դնան, վերջապէս փնթփնթաց ծերուկը, ահաճութեան ձև ու շարժմունքներ անելով:

— Հայրիկ, գէթ մի փոքրիկ բաւականութիւն իմ անչափ հետաքրքրութեանս, ես անդադար թախանձում էի:

— «Աւելի լաւ է ոչինչ չ'իմանաս», խնդիրս նորից մերժեց ծերունին:

— Իմանամ, անպատճառ, պէտք է իմանամ: Մի քիչ առաջ տեսածս պատկերը մի լաւ և սրտառուչ վէպի նիւթ կարող է լինել: Ծերունին վրաս նայեցաւ և ժպտաց դառնապէս:

— «Այժմեան ժամանակում, այժմեան մեր այս անտարբեր և նիւթապաշտ ժամանակում, այս բառերը ծե-

բունին չեշտեց — քնն խորհուրդ ունի
գրի անցկացնել պատմութիւնը մի երի-
տասարդի, որը իրան պատանեկական
հասակիցը մինչ այս դժբաղդ, սե օրը...
և ծերունին օքոռ, օքոռ լաց ելաւ:
Սիրտս տակնուվրայ եղաւ: Սե-ձթինը-
ման ծերունուն ջանին կպայ ես այ-
նուհետեւ և վերջապէս արի իմը:— Կա-
ռապան, ձայն տուի իսկոյն մի կառքի:
Հեծանք, գնացինք: Գրասենեկումս ա-
ռանձնացանք մենք: Առաջարկածս մի
փոքրիկ գաւաթով արաղը ծերունին
անյաղարար կուլ տուեց:— Մինն էլ,
հայրիկ, մինն էլ, սիրաշահիլ էի ու-
զում ես իմ հիւրին: Նրկրորդ գաւա-
թը դատարկեց ծերունին և մի սրտանց
«ձխ» քաշեց:

— Հայրիկ-ջան, հայրիկ... ես միշտ
թախանձում էի:

— Պատմութիւնը, որ քեզ անել ինձ
ստիպում ես—ծերունկիս լեզուն կար-
ծես բաց ելաւ—չատ երկայն է:

«Չորս օր, չորս գիշեր» պատմեմ հա-
զիւ թէ կարողանամ վերջացնել...

— Ո՛ր օրին, ո՛ր ժամին, որ դու ա-
ղաս միջոց կ'ունենաս, հայրիկ, խընդ-
բում եմ ինձ իրաւունք տալ գո-
տանը և կամ...

— Չ'ունիմ, այսուհետեւ ես չունիմ
ոչ օր, ոչ ժամ, և աւանդ, ոչ էլ մի
բոյն, ուր կարողանամ այս դարաքաշ
զուգար... Արտասուքները նորից խեղ-
դեցին ծերունուն ձայնը:

— Այն ժամանակ ես յոյս ունիմ,
հայրիկ, որ դու ինձ չես զրկել քեզ
իմ տանը հիւրասիրելու մեծ բաղաւո-
րութիւնից մինչև որ...

— Մինչև որ ես պատեհ առիթ կ'ու-
նենամ թողնել ձեր այս երկիրը և քա-
շուիլ, երթալ իմ վաթանը:

— Այդ պատեհ առիթը, հայրիկ, ես
ինքս քեզ համար պատրաստում: Մե-
րունին սիրտ առաւ և—այս անգամ
իրան բերանով—ինձնից արաղ խնդրեց

կրկին: Միայն, յսրակցեց նա, թքա-
մանով չը տաս արաղը, այլ մի մար-
դավարի գաւաթով: Ժպտացի, ուրա-
խացայ և արաղի լիք շիշը նրա առաջը
դրի: Մէկ ումպով ծերունին դատար-
կեց շիշի կէսը և իրան պատմութիւնը
այսպէս սկսեց:

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐ—ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ.

Ա.

Ապառիկները ժողոված և առևտրական
գործերին միանգամայն վերջ տուած
պրծած էր Անթառեան Գրիգոր-աղան:
Անհամբեր սրտով նա սպասում էր ոս-
կերիչ խաչոյի վերադարձին Կոստանդ-
նուպօլսից, որպէսզի Էրզուրումից օր
առաջ դուրս գայ մինչդեռ ամառային
չողերը դեռ սկսած չէին: Գրիգոր-ա-
ղան ընտանիքով փոխադրուելու էր Ա-
խալցիայ քաղաքը, որին ռսները մի
քանի տարի առաջ նուաճած էին: Ա-
րէզնազան խանումը—տիկին Անթառ-
եանը—իրան հերթում հարսնացուին և

ազգականներին համար լաւ լաւ ընծա-
ների պատրաստութիւն էր տեսնում:
Անթառեաններին միակ ժառանգ. Լեոն
պատանին էր միմիայն, որի սրտովը չէր
այդ գաղթականութիւնը:

Բ.

Մի օր յանկարծ Էրզուրումում լուր
տարածուեցաւ, թէ Կոստանդնուպօլսից
վերադարձող վաճառականների կարա-
ւանը քուրդ աւազակներից կողոպ-
տուած է: Այդ փորձանքը պատահած
էր Տրապիզօնի ճանապարհի վրայ, Իլի-
ջա գիւղի մօտ, որը Էրզուրումից հաղիւ
մի քանի ժամուայ ճանապարհ հեռու
է: Գրեթէ ողջ Էրզուրումը զգրգա-
այդ ձախող լուրի վրայ: Այդպիսի փոր-
ձանքներն ու լուրերը, ճշմարիտ է, Էր-
զուրումցիների համար անսուրբ բաներ
չէին առհասարակ, բայց այս անգամ-
վայ կողոպտուող կարավանը բռնա-
ւորուած էր բաղմաթիւ վաճառական-
ների մեծաքանակ և մեծագին ապ-

բանքներով: Ոչոքի համար գաղտնիք չէր, որ տասը հազար գառապան¹⁾ ակնեղէն մինակ ոսկերիչ խաչօն ունէր հետը: Իսկ թէ կողոպտողների միջին էր ինքը և խաչօն, դրա ապացոյցը այն նամակն էր, որը իրան ընկերիցը մի քանի օր առաջ Տրապիզոնից ստացած էր Անթառեան Գրիգոր-աղան:

Գ.

Հազիւ յիսուն տարու կը լինէր Անթառեանը, բարձր հասակով և առողջ կազմուածքով: Բնութեամբ նա շատ ծանրաբարոյ էր, հանդարտ, սակաւախօս: Ինչ որ ուրիշները խօսքով կամ շարժումներով կարող էին հասկացնել, Գրիգոր-աղան մի լոկ նայուածքով հասկացնում էր: Չը նայած ահագին հարստութեանը՝ Գրիգոր-աղայի կենցաղավարութեան առաջին պայմանը սակաւապիտուութիւնն էր: Աստուածավախ և ժամասէր՝ նա ամենայն օր գնում էր

¹⁾ Արծաթ մանէթ:

եկեղեցի, ուր իրան նուիրած ս. Գէորգայ պատկերի առաջ մշտապէս վառում էր արծաթեայ կանթեղի ձէթը: Ինչպէս կանթեղը, նոյնպէս նրանում այրուելիք ձէթի մշտական վճարը, Անթառեանի իրան նուէրն էին դարձեալ Աստուծոյ տանը: Եկեղեցումը բռնած երկիւղած դիրքով ու ջերմեռանդութիւնով Գրիգոր-աղան մի կատարեալ հայելի էր ճշմարիտ քրիստոնէի համար:

Եկեղեցուց, միշտ ճորհնեալք եղբւրեքս, վերջը, դուրս գալիս Գրիգոր-աղան սովորութիւն ունէր թափի զըռան աղքատներին՝ քառասնական փարայ¹⁾ բաժանել օրական: Հոգեորականները շատ յարգում և ակնածում էին Անթառեանից, իսկ աղքատները նրան օրհնելու համար աղօթք՝ իսկ գովարանելու համար խօսք չէին գտնում: Որպէս գերդաստանի գլուխ Գրիգոր-

¹⁾ 40 փարան 1 ղուռուշ է, իսկ ղուռուշը 5 կօպ:

աղան մի օրինակելի մարդ էր ողջ էր-
գուրումում: Խստաբարոյութիւնը, որնա-
ռւնէր իրան գերդաստանի վերաբերու-
թեամբ, նրա առաքինական սկզբմունք-
ները միմիայն ապացուցանում էին:
Մեծի պահոց առաջին շարաթիցը սկը-
սած մինչև ճրագալոյցի օրը անկողին
մտնելից առաջ Անթառեանը կնոջն ու
որդուն հետ ամենայն երեկոյ «եկես-
ցէի էր յանգնում»: Հոգեպէս հըրճ-
վում էր Գրիգոր-աղան, երբ Լեոնը
«Բնիկալ քաղցրութեամբ» աղօթքը «Նրի-
պէս» կարդում էր Նարեկի վրայ: Հայ-
րը որդուն շատ էր սիրում, թէև որեւէ
արտաքին նշանով այդ սէրը արտայայ-
տել չէր ուզում: Որդին կարող էր զը-
րանով «երես առնել, առկոց ելնել,
կեանքի պատահարներումը փորձառու
Գրիգոր-աղան յոյսը երբեք չէր
ուզում իրան հարստութեանը վը-
րայ դնել: Այդ էր ահա պատճառը, որ
Գրիգոր աղան, առանց ազգականների

առաջներին ուշք դարձնելու, իրան օ-
ջախի համարն նուաստութիւն չը հա-
մարեց Լեոնին յանձնել խաչոյին, որ-
պէսզի պատանին, որպէս ընկեր-աշա-
կերտ, ոսկերչի ձեռքից ձխէ նրա ար-
հեստը *): Եւ երբ տեսաւ Գրիգոր-ա-
ղան, որ Լեոնը առանց հայրական
կարողութեանը կարող է, հարկը ստի-
պած ժամանակ, իրան ձեռքերի չնոր-
հով իրան համար մի պատառ հաց ճա-
րնը, այնուհետև նա որդուն նշանեց:
Այդ բանը տեղի ունեցաւ Ախալցխա-
յում, ուր մի քանի ամիս առաջ Ան-
թառեանը եղած էր իրան առևտրա-
կան գործերովը:

Ախալցխացի Մարկոս-աղա Ասլան-
եանիցը լաւ ինամի, սրա աղջկանիցը
լաւ հարսնացու երբէք չէր կարող ձա-
րել իրան համար Անթառեան Գրի-
գոր-աղան: Այդ էր ահա պատճառը,

*) Խելել արհեստը՝ նշանակում է սո-
վորել, ըմբռնել:

որ էրզրումում և Ախալցխայում, երբ լսեցին մարդիկ Ղևոնի նշնուկը Դըշ-խուհինի (Մարկոս-աղայի աղջիկը այդպէս էր կոչուում) հետ, ասացին, «գը-լորեցաւ խուփը, գտաւ պուտուկը»։ Տաճկաստանից դադթող ժողովրդին այդ ժամանակ ռուսի տէրութիւնը աղատ թողած էր ամեն տեսակ հարկերի վը-ճարումից և, որ զխաւորն էր, վաճա-ճառակաները աղատ էին նաև մաքսա-յին տուրքից։

Անթառեանի նման վաճառականին այլ ևս հաշիւ չը կար մնալ էրզրումում։ Ասած է. «մեծ ձուկը, մեծ ջուր է պըտ-ռում»։ Թէ Գրիգոր-աղային Ախալցխայ գաղթելը որդուն նշնելու հետևանք էր, թէ Ղևոնի նշնելը գաղթելու մտքի հե-տևանք—այդ դժուար է ստուգել։ Այս-քանս լաւ յայտնի է, որ Գրիգոր-աղան գաղթելու ցանկութիւն այն ժամանակ յայտնեց, երբ արդէն որդու նշանադ-րութիւնը կատարած պրծած էր։

Անթառեանը իրան հարստութեան և առաքինական բարեմասնութիւններին համար մեծ անուն և համբաւ ունէր ոչ միայն հոգևորականների ու աղքատե-րի առաջ, այլ նաև ողջ էրզրումում։ Սովորական փոքրիկ աստղերն են մի-միայն, որոնք ամեն տեղ լոյս չեն տա-լիս, իսկ արեգական ճառագայթները ամեն տեղ, և ամենքի վրայ անխտիր թափանցում են։

Տնական, առևտրական—երբեմն նաև քրէական—վէճերի ու գործերի ժամա-նակ, էրզրումի թէ մեծը և թէ փոք-րը, Անթառեանի դատ ու դատաստա-նին էր դիմում և Գրիգոր-աղայի զկա-պածը-կապած էր, քանդածը-քանդած։

Կառավարչական այս և այն հրաման ու կարգադրութիւն, որոնք օսմանեան բարեկնամ տէրութիւնը անում էր ի-րան սիրելի հայ «միլլէտի»¹⁾ օգտի

¹⁾ Ազդ.

համար, և որոց կարեւորութիւնը այդ ազգը, դժբաղդաբար, չէր կարողանում իսկոյն ըմբռնել, այդ հրամաններն ու կարգադրութիւնները շատ անգամ իրագործվում էին Անթառեանի միջամտութեամբ: Հպատակ ազգին վերաբերեալ ծանր բողոքներումը Էրզուրումի հայ ժողովուրդը գունդագունդ Անթառեանին էր դիմում և Գրիգոր-աղան—ինչպէս Էրզուրումցիք իրանք ասում էին—կարողանում էր թէ՛ ջշարը խափանել և թէ՛ իրան ազգակիցներին անհաւատ տաճկին՝ ձեռքից պաշտպանել: Էրզուրումի վալի Զ) փաշայիցը սկսած մինչև յետին պաշտօնեան Անթառեանի ծանօթ ու բարեկամ էին:

Հարկը ստիպած ժամանակ նա ամենքի մօտն էլ ազատ մուտք ունէր: Նրա խնդիրը կամ միջնորդութիւնը ոչ մի պաշտօնէի կողմից զեւ մերժուած չէր, որովհետև խնդիրներն ու միջնորդու-

²⁾ Կուսակալ:

թիւնները, որ Գրիգոր-աղան անումէր, իրան համար և իրան կողմիցը չէին, այլ «միլլէտի» կամ սրա այս կամ այն դասակարգի կողմից: Անձնական, սեռ-հական գործերի համար Անթառեանը Էրզուրումի պաշտօնեաներին չէր դիմում երբէք: Այդ բանին հարկաւորութիւն էլ չը կար, որովհետև Անթառեանի հետ գործ ունեցողները հօ անբան անառններ չէին: Ինչի նրանք գործը մինչև այդ կէտին կը հասցնէին: Գաղթեցողք երկու ամիս առաջ Գրիգոր-աղան «ձայն տուեց» իրան պարտատէրերին և պարտատէրերը—թէկուզ քարը գլխներին աղալով—ճարեցին, ճուրեցին իրանց պարտքերը և Գրիգոր-աղայի նշանակած օրերում ճշտութեամբ «իրանց մուրհակները թափեցին»:

Ե.

Հազիւ մի երկու ժամ անցած էր կա-

բաւանի կողոպտուելու լուրը տարածուելուց յետոյ: Էրզուրումի վաճառականներէից շատերը խումբ-խումբ դիմում էին Անթառեանի վաճառասենեակը: Նրանք որոշած էին Գրիգոր-աղայի առաջնորդութեամբ գնալ վալիի մօտ պատահած փորձանքի մասին մի շուտափոյթ օգնութիւն խնդրելու համար: Մինչև վաճառականները բոլորն էլ կը հաւաքուէին, մինչև նրանք երեք պատգամաւոր կ'ընտրէին իրանց միջից և յետոյ, մինչև այդ պատգամաւորները Գրիգոր-աղայի հետ միասին վալին երակը գտնելու ¹⁾ կերպի ու եղանակի մասին կը խորհէին և արժանը կը տնօրինէին, ինքը, Գրիգոր-աղան սենեկից դուրս ելաւ:

Նա գնալու էր ոսկերչու խանութը: Այնտեղ հայր ու որդի պէտք է մի եղանակ գտնէին ոսկերչու ընտանիքին միամտացնելու համար: Լեոնը, ըստ

¹⁾ Կաշառել: Նախ ասկէմ յի ասիւմ:

սովորականին, խաչօյի խանութումը աշխատում էր: Կարաւանի գլխին եկած փորձանքը պատանին ինքն էլ լըսած էր և գուցէ աւելի ցաւում էր քան հայրը և քան միւս վաճառականները: Գրիգոր-աղան ներս մտաւ: Նա հրամայեց որդուն խանթի միջից վեր քաղել բոլոր ակնեղէնները, պահածուն մտկից հանել մի քանի կտոր ծուլածոյ խոշոր արծաթները և այդ բոլորը միասին տանել տուն, մօրը յանձնել: Հօր պատուէրները որդին ճշդութեամբ կատարեց:

Հօր այդ տարօրինակ վարմունքի պատճառը որդին, ինչ ասել կուղէ, հարցնելու իրաւունք չ'ունէր, և Լեոնը ծպտուն անգամ չը հանեց: Նա լաւ դաստիարակուած էր, խանթի աշկերտին, փոքրիկ Կարօյին, չալակը տուեց Լեոնը փոքրիկ բեռը, ինքը նրա ետքէիցը պէտք է գնար: Գրիգոր-աղան կողքեց իրան ընկերին խանութը, բանա-

լին գրպանը փակեց և դառնալով դէպի որդին ասաւ։

— « Մօրդ ասա, Լեոն, այդ ամենը թող մեծ սնդկի մէջ զգուշութեամբ պահէ, իսկ ինքդ ձեռաց գնա և Մարխաթունին (այդպէս էր կոչվում ոսկերիչ խաչօյի կինը) միամտացրու։ Ասա նրան որ իրան մարդը կողոպտուող կարաւանի միջին չէ, թող միամիտ լինի։ Ասա, որ ես այդ մասին նամակ ունիմ։ Այնտեղից յետոյ կը վերադառնաս տուն և մօրդ հետ կ'սպասէք ինձ ճաշին։ Իսկ քեզ համար, Լարօ, այսօր փայտօսդ ²⁾ է, դուն էլ գնա ձեր տունը, Լեոնն ու Լարօն իրանց գործին գնացին։

Գրիգոր-աղան դարձաւ վաճառականներին մօտ։ Փոքր ինչ յետոյ ընտրուած երեք պատգամաւորների զլուխն անցած՝ Անթառեան Գրիգոր-աղան գնում էր վալիի սարայը։

²⁾ Արձակուրդ։

— Եթէ տեսաք, որ վալին այդքանով չը բաւականացաւ, դուք նրան հասկացրէք, Գրիգոր-աղա, որ մենք պատրաստ ենք դարձեալ նրան ծառայութիւն անել։ Գնալիս պատգամաւորներին մինը այդպէս էր ասում։

— Եթէ կարծում էք, որ նա, դուք, չէ, չը համաձայնի սպասել, դուք խնայ ինձ աչքով արէք, Գրիգոր-աղա։ Վաղ կըւտամ փողոց և այդ անիրաւի համար էլի մի րան կը բերեմ։ Այս ասողը երկրորդ պատգամաւորն էր։

— Ես մօտս քսան ոսկի ունիմ կըրկին, եթէ հարկ լինի և դուք բաւական համարեցիք, Գրիգոր-աղա, հրամայեցէք իսկոյն...

Երրորդ պատգամաւորը խօսքը դեռ վերջացրած չէր, երբ Գրիգոր-աղան ընդհատեց նրան։

— Ծանր, դուք ձեզ համար ծանր կացէք, ասաց Գրիգոր-աղան, ծանր կացէք, որ լիար քաշէք։ Եւ միթէ 100 ոսկին դուք քիչ բան էք համարում, որ

նոր ի նորոյ գումարներն պատրաստութիւն ուղում էք տեսնել: Ալլին քարնր նկտեց, ձեռքնրը հողնեցրեց, որ հարիւր ոսկիով չը բաւականանայ: Տեսնում եմ, որ ես էրզուրումից դեռ չը հեռացած, դուք ճիմկուտանից սկըսում էք նրան երես տալ: Չ'անէք, դուք այդ բանը չ'անէք, բարեկամներ: Տաճիկ պաշտօնեաներին շատ տաք, շատին կը սովորին, քիչ տաք քչին: Դրանց իրանց պարտքն է բըռնել գողերին, պատժել աւաղակներին: Մենք նրանց ընծաներ տալու պարտականութիւն բնաւ չ'ունինք, բայց որ այս երկրին մէջ մէ անգամ այդ բանը սովորութիւն դարձած է, որ առանց զրան այս անկիրթ երկրումը գործ չէ դառնում, ինչ կարող ենք անել: Միայն երկու չարիքից միշտ փոքրագունին ընտրելը—մեր ուղղակի հաշիւն է ե պարտքը, բարեկամներ, դուք չը կարծէք թէ ես այս հարիւր լիրան մէկ գլուխ այն անիրաւի առա-

ջին պէտք է համարեմ, ոչ, այլ նախ 50 ոսկի, յետոյ 70, 80, 90 ե վերջապէս, եթէ տեսայ որ կարելի չէ, ճարհատեալ կուտամ 100-ն էլ: Բայց մինչև 100 ոսկին տալս՝ ես գիտեմ թէ ինչեր կ'ասեմ նրան: Այդպէսն երի հետ նիստ ու կաց անողը, փայտը միշտ իրան ձեռքում պիտի ունենայ: Մեծու-նանք ստել են. աչան հետ ընկերացիր, փայտը ձեռքիցդ մի ձգիր:

— Հարկաւ դուք մեղանից լաւ էք իմանում, Գրիգոր-աղա, այդ մարդիքի բնութիւնը, բայց այս դէպքում, ի սէր Աստուծոյ, աշխատեցէք մէկ գլուխ բաւականացնել դրան:

— Մեզ այս փորձանքը չը պէտք է պատահէր, երբ պատահեց, ծախսի շատ ու քչին նայելու չէ, Գրիգոր-աղա: Այստե՛հեմ մեր բանը, ինքդ այդ լաւ հասկանում ես—Գաւիթ մարդարէի առածին նման եղաւ: Վեր գմեծո ի վերայ մեղացո:

— Գրիգոր-աղա, ձեր գիմաց խօսիլը թէեւ համարձակութիւն է, բայց կը ներէք եթէ ես էլ իմ կողմից նկատեմ այն, ինչոր ընկերներս ասացին: Նս էլ կարծում եմ նմանապէս, որ այս անգամ վալիին իրան կամքովը պէտք է ժամ դալ միանգամայն: Մի գուցէ անիրաւը յետոյ զլիններիս տակ բարձրնէ և մեզ քնացնէ:

Այսպէս խօսում էին պատգամաւորները, երբ Գրիգոր-աղան քնթի տակով ժպտալով առաջ էր գնում: Երբ պատգամաւորութիւնը մտաւ այն փողոցը, ուր գտնուում էր կուսակալի բնակարանը, վերջին խօսքը պատկանում էր անթառեանին, իրան, Նա ասաց:

— Բարեկամներ, գիտեմ թէ ինչն է ստիպում ձեզ այդքան արհամարհել փողը, որ մենք ամենքս փարայ-փարայ մեր ճակտի քրտինքովն ենք դատում: Գիտէ՞ք, որ այս դէպքում ես ձեզ ոչ միայն կարեկից եմ, այլ նաեւ վիճակա-

կից: Շնորհակալ եմ ձեր ինձ վրայ ունեցած վստահութիւնիցը: Մեծունանց ասածը միշտ լաւ է: «Մի խելքը գովելի, երկունս աւելի»:

Եթէ կարծում էք, որ վալիին հետ խաղանելը կարող է գուցէ մեղ մի թեթեւ վնաս հասցնել, կարող է գործը կաղացնել, համեցէք, կուտամ, 100 հատիկ ոսկին էլ մէկ զլուխ անիրաւին իրան կուտամ: Բայց, ես մտածում եմ, գոնեա պահանջել այդ անիրաւիցը, որ այս անգամ չը բաւականանայ զայնազամներին ու մութասարիֆներին վրայ լոկ հրամաներ արձակելով, ալէ...

— Այլ, ինչ, Գրիգոր-աղա, քեզ մատաղ, միաձայն երեք պատգամաւորներն էլ հարցրին Անթառեանից:

— Այլ որ անիրաւը չուտով այստեղից մի գունդ զօրք ուղարկէ տազակների ճամբան կտրելու: Անթառեանի վերջին միտքը շատ խելօք և գործնա-

կան միտք էր. Պատգամաւորները չափ
հաւանեցան այդ մտքին: Պատգամաւոր-
ութիւնը պալատ հասաւ:

Զ.

Խաչօն մի հասարակ ու աղքատ ար-
հեստագործ էր. Բացի ոսկերչութիւնից
նա մեծ հմտութիւն ունէր նաև ջալա-
հիրջութեան մէջ: Բայց սեպհական դը-
րամադրութեան չ'ունենալով՝ խեղճը չէր
կարողանում լաւ գործ դարձնել: Նրա
օրական վաստակը հազիւ բաւականա-
նում էր իրան գելդաստանին կերակ-
րելու և հազցնելու համար: Խաչօյի ան-
զաղրում աշխատութեան միակ նպա-
տակն էր — ինչպէս հայ արհեստաւորը
ինքն էր ասում — «օրէ մալէդ, օրէ խը-
լէդ», այսինքն օրական վաստակել, օ-
րական ուտել: Արհեստաւորին օգնում
էր մասամբ և նրա կինը: Մարխաթու-
նը օրն ի բուն, զիշերն անքուն՝ ամե-
տաքս էր բանում, զիտ՝ ու շալ գոր-
ծում: Հայ արհեստաւորներին վերց-

րած այդ գործերի վաստակով, Մար-
խաթունը կարողանում էր տան լուաց-
քի սապոնը գնել, թել-ասղի, բաղնիսի
փող ճարել և փոքրիկներին ոտնաման-
ներ հագցնել:

Մօր այդ բոլոր աշխատանքներին,
որքան ձեռնհաս էր, մասնակից էր 10
տարեկան դստրիկը Յսթեր լանունով:
Ոսկերչու միւս որդիքը, երկու արու զա-
ւակներ, դեռ փոքր էին: Նրանք դեռ
սպառող ոյժեր էին: Հայ արհեստաւորի
ընտանիքը այդպէսով չ'ըզրուժում զի-
րան գօրա՝ բարեբաստիկ կեանք էր վա-
րում: Նախնիք ասել են թէ՛ «քաղցա-
ծութիւնից ոչ ոք չի մեռնի». զրան
պէտք է աւելացնել — եթէ միայն աշ-
խատի: Դարձեալ՝ նախնիք ասել են.
«աղքատի ճրագը մինչ ի լոյս էլի վա-
ռի», մի առած, որ ոսկերչու վրայ ար-
դարացաւ միանգամայն: Մի տարի
չ'ըզրուժում երեխաների տարափոխիկ
հիւանդութիւն յայտնուեցաւ — դա ծա-

ղիկն էր: Հարիւրաւոր մանուկներ զոհ
գնացին այդ հիւանդութեանը: Մնողք-
ներին շատ արտասուքներէ հետ հասա-
րակութեան ասպաղայ շատ յոյսեր էլ
սե հողի տակ թաղուեցան այդ տարին
Երզրումում: Գիտար բան է ծնող, մի
գերդաստանի հայր լինել, աւելի դժու-
ար է հասարակութեան, ազգի խնամա-
տար լինել, բայց եթէ մարդիկ այդ
ծանր լծի տակ մտնում են, պէտք է
բարեխղճութեամբ քաշեն լուծը: Գրժ-
բաղդաբար շատ անգամ այդ այդպէս
չէ լինում... Ինչեիցէ: Մաղկից ոսկեր-
չու երկու տղայքն էլ մէկգմէկու վերայ
մեռան: Թունաւորուեցաւ ընտանիքի
կեանքը: Խաչօն, որպէս տղամարդ, է-
լի դիմացաւ ցաւին, սակայն Մարխա-
թունը ցաւաղար դարձաւ: Նա միշտ
տնքտնքում էր: Մէկ մի տեղն էր ցա-
ւում, մէկ միւրը:

Մօր սովորական բոլոր աշխատանքը
այնուհետեւ միայն Եոթերի վերայ ծան-
րացաւ: Եթերը, բարեբաղդաբար, մի

առողջ և առողջակազմ աղջիկ էր: Զա-
ւկաների հիւանդութեան պատճառով
ոսկերիչը շատ անկամ խանթի գործե-
րիցը յետ էր մնում, շատ գործի էլ
վերայ չէր հասնում: Այդ օրերում նա
վաստակում էր քիչ, իսկ ծախսում
շատ: Փոքրիկ, խուջուջիկ ու մուջուջիկ
նրա գառնուկները մէկ այս են ուղում,
մէկ այն պահանջում: Պէտք է առ-
նել: Մնողական գութ ասածը ուրիշ
բան է: Իրան դառնուկների նման շա-
տերը ոսկերչու աչքի առաջ մեռնում,
կոտորվում են աւինայն օր: Ի՞նչ ո՞ր
հօր—որի տղայքը կենդանի են—աչ-
քումը նշանակութիւն բնի այնուհետեւ
փողը—չ'ոտնիմութիւնը: Խաչօյի յաճա-
խորդները փէրկցան *), ոմանք երես
դարձուցին, ուրիշները ուրիշ ոսկերիչ-
ների ճարեցին: Բայց արհեստաւորը—
այս պէտք է խոստովանել—չը յուսա-
հատեցաւ գարձաւ: Մէկի փոխանակ

*) Յրուեցան, հեռացան:

նա երկուս աշխատում էր և ամեն հր-
նար գործ էր դնում իրան գործերը ա-
ռաջուան կարգին դնելու: Բայց ան-
տէր գործ տաածի էլ միայն այն ժա-
մանակ կարգին է գնում, երբ գործողը
սրտով աշխատում է: Խաչոյի սիրտը,
դժբաղդաբար, կոտրած էր: Մի քնքոյշ
և նուրբ ապակի, երբ ջախջախուեցաւ,
կարելի է նրան կարկատել, կտորները
մէկզմէկու կցել, բայց նորոգել բոլո-
րովին՝ դա անկարելի է: Արհեստագոր-
ծի ցաւը որդոց մեռնելը չէր մինակ,
մենակ գործերի խանգարուիլը չէր:
Խեղճի մեծ ցաւը կնոջ ցաւադարութիւ-
նըն էր, իսկ մեծ մտածմունքը աղջկան
հետզհետէ մեծանալը: Աղջկերքը մար-
դու գնալիս, ճշմարիտ է, ծնողաց
վերայ մեծ փող չ'արժեն Էրզրումում,
բայց ախր էլի մի բան կ'արժենան: Մի
բան էլ կայ՝ վաճառականի համար մեծ
հարուած է, երբ մարդիկ նրա համար
առեն թէ՛ ղրնկած է: Այդպէս է ամեն

կարդի և աստիճանի մարդկանց համար
էլ: Արհեստաւորն էլ ունի իրան ղրնկ-
նիլը: Մարդիկ առհասարակ անտար-
բեր և թեթեահոգի են: Մէկի կամ միւ-
սի ղնկնելու պատճառը նրանք չեն
հարցնում, նրանով չեն հետաքրքրում,
այլ միայն տեսնում են ղրնկաւ: Ընկնել
թշնամուս անգամ թող չը կամենայ
Աստուած:

Արհեստագործ տղամարդու, Խաչոյի,
հասարակաց աչքումը այդ ղնկած ժա-
մանակն էր ահա, երբ Սնթառեան Գը-
դսր-աղան բարերար ձեռք կարկառեց
դէպի նա: Ճանաչելով ոսկերչու տո-
կուն աշխատութիւնը, զիտնալով նրա
հմտութիւնը սեպհական արհեստի և
ջաւահիրջութեան մէջ, Գրիգոր-աղսն
ոսկերչուն իսկոյն իրան ղնկեր շինեց:

Նա նրա ձեռքը դրամագլուխ տուեց,
և, ինչպէս տեսանք, որդուն էլ ոսկեր-
չու մօտ ղնկեր-աշակերտ կարգեց:
Այսպիսով ղնկած Խաչօն բարձրացաւ

չուտով : Ի դուր չէ ասած թէ զնա-
չը տէրը զօրաւոր կ'անէն : Անթառեանի
առեարական տան անուանը տակ ջա-
ւաճիրջութիւն մի ընդարձակ առնուոր
սկսեց ոսկերիչ խաչօն : Աղաք թամա-
նակին նա իրան համար երբեմն երբեմն
անպահական արհեստովն էլ պարապում
էր : Այդ բանը Գրիգոր-աղան նրան
թողատրած էր, որովհետեւ զբանով
ընկերութեան գործին ոչինչ վնաս չէր
հասնում : Ինչ էլ որ լինի, Անթառեանի
արածը խաչօյի համար կրկնակի աղա-
յութիւն էր : Չորս տարվայ ընթացքում
ոսկերիչը լաւ փող դատեցաւ ինքը և
դատեցրեց Անթառեանին : Տարեկան
հաշիւները ընկերին հետ քննելուց յե-
տոյ Գրիգոր-աղան ամեն անգամ որ-
դուն այս խրատն էր տալիս :

— « Տեսնում ես, Լեոն, թէ վարպետդ
ինչպէս կարողանում է փող դատել,
ինչպէս մէկին երկուս մեկ վաստակ-
ցնում է : Խլիւր, աշխատիր շուտ խլիւր,

նրա ձեռքի այդ մասանու ակր, ար-
հեստը : Չորս տարուց յետոյ խաչօն
մի անպահական տունն ու 2500 ռուբլի ի-
րան բաժին գրամագլուխ ունէր արդէն
ընկերութեան մէջ : Եւ ամեն ինչով
000 թանթի մէջի ակնեղէնները, որոնք
այժմ Գրիգոր-աղայի տան են : Խաչօյի
հետ ընկերովի էին նոյնպէս : Գրանք
600 ռուբլի կ'ամենան : Ասած է՝ « Երբ
Աստուած տայ, դոյզ ձեռքով կուտայ :
Մարխաթունի առողջութիւնն էլ, բա-
րեբաղդարար, մեծ մասամբ կաղդու-
րում էր : Անթառեանի գաղթելը աչ-
քի առաջ ունենալով ընկերները կամե-
ցան միմեանցից բաժանուիլը մի մեծ
վաստակով անել : Ընկերութեան
5000 ռուբլի գրամագլխի վրայ Անթառ-
եանը կրկին 5000 ռուբլի չվեր եկաւ և
վերջին անգամ խաչօյին Լուստանդու-
պօլիս ձերբախ ձամբեց : Այդ եղաւ
գարնան սկզբին : Եւ ամեն ինչով
իրանից վերեկած 5000 ռուբլիի վա-

տակը ոչ միայն հաւասար լատին պէտք է լինէր Անթառեանի և խաչօյի մէջ, այլ այս անգամ այդ գումարի հարիւրից երեսուն սովորական տոկոս ևս չը պիտի վերցնէր մեծահոգի Գրիգոր-աղան: Ահա թէ ինչպէս գոյացել էր այն 10,000 ռուբլին, որի փոխարէն ակննդէններով և գոհարեղէններով բեռնաւորուած ուղեւորի խաչօն վերադառնում էր կոտանդնուպօլսից:

Տունը, որը խաչօն գնած էր, թէև ընդարձակ շինութիւն էր, բայց բաւական հին: Նրան կարկատելու համար պէտք եղած ատաղձները ձմեռուանից ոսկերիչը գնել պատրաստել էր: Վարպետների հետն էլ արդէն սակարկել և փողի մի մասը նրանց վճարել էր խաչօն: Տան նորոգութիւնը պէտքէ սկսուէր հէնց որ օրերը կ'ըացուէին: Վարպետներին հառանելի մնացած փողը ձեռնառձեռն Անթառեանին յանձնելով, արհեստա-

գործը նրանից խնդրած էր վարպետների վրայ աչք ունենալ և փողը չարթէ-չաբաթ մասնատրել նրանց: Կարկատանքը սկսելուց առաջ ոսկերչուն ընտանիքը առժամանակեայ վարձած մի տան մէջ ղետեղեցները, նրանց օրական ծախսի հոգալը, Գրիգոր-աղան իրան վրայ առաւ նոյնպէս: Բարեբաղդաբար այդ տարին օրերը շուտ բաց եղան: Ոսկերչու մեկնելից մի շաբաթ յետոյ վարպետները արդէն բանում էին նրա տան վրայ: Ընկերի ընտանիքին համար Գրիգոր-աղան Վիվան-եօլի փողոցում մի փոքրիկ տուն վարձած էր: Մարկաթունի և Կսթերի մօտ որպէս տղամարդ և «հոգու ընկեր» ամեն գիշեր ննջում էր փոքրիկ կարօն, խանթի աշակերտ: Տան օրական ծախսերն էլ սրա միջոցաւ հոգում էր Անթառեանի որդին, Լեոնը: Լեոնը տանեկոթ տարեկան էր երբ նրա հայրը ոսկերչու հետ ընկերացաւ: Որպէս աշակերտ

փոքրիկ Անթառեանը չորս տարի չա-
րունակ գիտեմ գալիս էր ոսկերչու-
տունը: Լաւ աշակերտը իրան վարպե-
տի տան տղան է: Լեոնը ոչ միայն լաւ
աշակերտ էր, այլ գրանից էլ շատ ու-
շատ վեր: Նա ոսկերչու ընկերն էր:
Պատճառով թէ ոսկերիչը և թէ
նրա կինը շատ սիրում էին Անթառ-
եանին: Անթառեանը նոյնպէս փոխա-
դարձաբար:

Պատանին ոսկերչու տունը միշտ նա-
խադաս համարում էր հայրական տա-
նիցը, մանաւանդ ընկերութեան վերջին
տարիներում, երբ իրան տարիքին հետ
Եսթերն էլ հետզհետէ մեծանում էր:
Սիրահարութեան շարժառիթի մասին
չատերը շատ բան են ասել կամ գրել:
Ես միայն այսքանս եմ ասում, որ մա-
տաղ սրտերի համար սիրահարութիւն
առածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յաճախ
տեսակցութիւն: Նախնիք ասել են
այդպէս: չը տեսածը, անձին կուտու-

թիւն է: Դա շատ խելացի անացում
է:

Այս տեսակետից նայելով հարցի վը-
րայ, արդեօք հարկ է ասել, որ չորս
տարի շարունակ մէկգմէկու հետ տե-
սակցող Լեոնն ու Եսթերը չէին կարող
չը սիրահարուել: Լեոնն ու Եսթերը
սիրահարուած էին:

Նրանք, մանաւանդ Լեոնը, սիրահա-
րուած էր առանց հօր գիտութեանն ու
հրամանին, — ահա այս է դարմանալին:

Անթառեանները իրանց տեսակումը
խելօք և հեռատես են լինում առհա-
սարակ, բայց մի բան, ուր նրանց
խելքից բոլրիկ լինելը բացարձակաբար
երևան է գալիս, այդ այն է, որ նրանք
գրեթէ ոչինչ ուշք չեն դարձնում իրանց
ջահլիճների սրտի վրայ: Նրանք համո-
զուած են, որ իրանց որդիքը ինչպէս
ղլխով, նոյնպէս և սրտով ծնողքին են
պատկանում միանգամայն: Այսպէս
նրանք ասում են, օրինակի համար,

Թէ որովհետեւ լեռներ խելք ունի, գիւտէ
և հասկանում է, որ ինքը, որպէս
յայտնի և հարուստ վաճառականի, ա-
ղայի, որդի չէ կարող մի որեւէ հասա-
րակ արհեստաւորի աղջկայ հետ պսակ-
ուել, հետեալաբար նա, լեռներ, չէ կարող
իրան սրտումը և սէր տաձել դէպի այդ
աղջիկը: Ենթադրենք, որ լեռներ խելք
չ'ունի, այդ բանը չէ ել կարող մտա-
ծել, բայց իրան հերթում Գրիգոր-ա-
ղան ինքը հօ այդ բանը լաւ գիտէ և
հասկանում է: Ուրեմն լեռներին մը-
նում է անպատճառ սեպհական խելք
ունենալ, իսկ եթէ նրանք այդ չ'ունին
ծնողների խելքը հօ կայ ու կայ: Եւ
սով է ասում թէ մի լեռն կարող է մի
Գրիգոր-աղայից աւելի խելք ունենալ:

Այսպէս է եղել և այժմես այդպէս է
հայ Անթառեանների հայեացքը իրանց
դաւակների անհատական իրաւունքնե-
րի մասին: Բայց Գրիգոր-աղայի և Ա-
րեգնաղան խանութի նման չէին մտա-

ծում ոսկերիչ խաչօն և սրա կինը,
Մարիաթունը:
Թ.

Բարերար ձեռնտուութիւնը, որ Գը-
րիգոր-աղան ցոյց տուեց դէպի ընկած
ոսկերիչը, որդուն սրա մօտ ընկեր և
աշակերտ կարգելը, մի քանի տարւան
մէջ խաչօյին առաջ դալու այնքան մի-
ջոցներ ընձեռելը, ոսկերչու և սրա
կնկայ համար շօշափելի փաստեր էին
թէ ուրեմն Գրիգոր-աղան մտադիր է
ժամանակին Եթերին էլ իրան հարս
ընտրել: Անթառեանը իրան միւս բա-
րեմասնութիւններով մի գեղեցիկ բա-
ցառական էր Էրզուրումի աղաների
մէջ, ինչի չ'ենթադրել թէ նա բացառիկ
և օրինակելի հայր կը դառնայ և որդուն
հաւար ամուսին ընտրելու մը, Եթերի
ծնողքը այսպէս մտածում էին ինքն-
իրանց: Ընկերութեան վերջին տարի-
ներում նրանք, մանաւանդ Մարիա-
թունը, արդէն լեռնին փեսայ էր երե-

ւակայում իրան համար և զոքանչի նման էլ վարվում պատանու հետ: Ինչ ասել կուզի, որ Լևոնը Մարխաթունից յետ չէր մնում այդ բանում: Նա ինքն էլ վաղուց ինքնիրան Եսթերին ապագայ կողակից էր նշանակել: Բայց այդ ամենը ի հարկէ լինում էր միմիայն սրբաւերի լուռումունջ բանակցութիւններով:

Խաչօն մանաւանդ մի խօսք անգամ չէր ուզում ակնարկել այդ մասին ոչ միայն Լևոնին ու Եսթերին, այլ նաև կնոջը, Մարխաթունին:

Մարխաթունը իրան հերթում չէր համարձակվում իրան սրտի գազանիքը մարդուն առաջ մերկացնել, բայց մըտքումը նա շատ անգամ ծիծաղում էր խաչօյի վրայ:— Աստծուն էլ աչքով տեսած չենք, ինքիրան ասում էր Մարխաթունը, բայց խելքով գահել ենք և հաւատում: Յետոյ մայրը քաշում գըրկում էր Եսթերին և ջերմ համբոյրներ

տալիս նրա երեսին, առանց ի հարկէ, բացատրելու այդ համբոյրների պատճառը: Բայց եթէ մայրը բացատրում չէր, Եսթերը հօ հասկանում էր, զի տէր Լևոնի նշանիւր ակնալցկացի աղջկայ հետ, երկու ամսից ի վեր, միանգամայն ապացուցեց այդ հաշիւների միանգամայն սխալ լինելը:

Մարխաթունը այն ժամանակ զգաց որ ինքը զօրը չը տեսած ըորկիցած էր:

— Ինչպէս էլ յիմարացայ և աղջկաս թոյլ էի տալիս որ օտար տղայի հետ նստի ու վերկենայ, մորմոքալով իրան իրան ասում էր Մարխաթունը: Եսթերին նա էլ չէր համբուրում: Այդ դառն հանգամանքում եթէ կար մի բան, որ փոքր ինչ մխիթարական էր, այդ այն է, որ Մարխաթունի ներքին խորհուրդը ոչ ոք չը գիտէր:

Թէ իրան և թէ Եսթերի յարաբերութիւններում զէպի Լևոն Անթառեանը

Մարխաթունը որևէ անպատուութիւն,
որևէ անպատշաճ վարմունքի տեղիք
տուած չէր ամենևին: Նրա ծանօթնե-
րիցը ոչ ոք չէր համարձակուում որևէ
ծուռ միտք տանել ոսկերչու կնկայ կամ
նրա դաստիարակած աղջկայ վրայ: Ոչ
ոք չէր համարձակում ասել թէ Նա-
թելի և աչքերի վրայ թերթիճներ
կան: Մարխաթունի միակ երկիւղը
լճոնիցն էր, որը նշանուելից ի վեր ըն-
կեր-վարպետին տունը երթեկեկուց
միանգամայն դադարած էր:

Հէնց ահա այդ մէկ բանիցը Մարխա-
թունը երբեմն երբեմն բաւականին չը-
փոթվում էր: Նա կարծում էր, որ
լճոն Անթառեանը նշնուելուց առաջ
նկատել է դուցէ մի որևէ անպատշաճ
վարմունք դէպի ինքը և դադարել վար-
պետին տունը այլ ևս այցելելուց: Եթէ
իրաւի մի այդպիսի բան երբեքիցէ, չորս
տարուայ ընթացքում, եղել է և հիմայ
լճոնը վերկենայ և այդ բանը հրատա-

րակէ, այն ժամանակ... այն ժամանակ
ոսկերչու ընտանիքին այսքան տարվայ
անբիժ, մտքուր անունը անշուշտ կ'ա-
րատաւորուի:

Մարխաթունի համար այդ հօ- կա-
տարեալ մահ կը լինի: Բայց ինչի, ա-
խըր այդ խեղճ կինը կամ նրա աղջիկը,
հօ ոչինչ մեղք չ'ունին: Այդ բանը
Մարխաթունը ինքն էլ չատլաւ գիտէ:
զգում է, բայց և այնպէս նա յաճախ
յաճախ շփոթվում է: Ախր կան մեղ-
քեր, որոնք մեղք են համարվում ոչ
միայն այն ժամանակ, երբ գործվում
են, այլ և երբ մտքից անդամ անցկաց-
նվում են: Մարխաթունը Նաթելին այլ
ևս չէր համարձարում:

ամէն ինչիցէն մի Ժ.

Նշնուելուցը ի վեր վարպետին տու-
նը չ'այցելելուն լճոն Անթառեանն էլ
իրան պատճառները ունէր: Այդ օրից
ի վեր պատանին երես չ'ունէր իրան,
«Մարխաթուն-արլային և Նաթել քրոջը»

Մարխաթուն

երեսին ուղիղ մտիկ տալու. երկու ամիս շարունակ այդ միտքը տանջում էր Լեոն Անթառեանին: Նա ոչ մի հնար չէ գտնում ցրուելու իրանից այդ միտքը: Հայրը նրան պատուիրեց այժմ ոսկերչու տունը գնալ և Լեոնը պէտք է գնար, բայց հեշտ է ասել գնալ, ինչ երեսով, որ ճակատով: Կարօյի չալկի բեռը պատանին մօրը յանձնեց, վերջինիս արած մի քանի հարցերին վայր է վերոյ պատասխան տալուց յետոյ, Լեոնը դէպի Վիվան-հօլի փողոցը ուղղեց իրան դանդաղ քայլերը: Նա մտաւ տանջ և յուզուած էր երևում: Նրա գլուխը—ինչպէս ասում են—առաջիցն էր գնում: Սիրտ ու գլուխ երկար ժամանակ մաքառում էին մէկգմէկու հետ:

Պատանի սիրահարը մի փոքր յետոյ ճակատ առճակատ պէտք է կանգնէր Եսթերի հանդէպ, որի վրայ սիրահարուած լինելը նա այն ժամանակ լաւ իմացաւ, երբ արդէն ուրիշի վրայ նը-

շնուած պրծած էր: Վլիս և ձեռքերի մեքենայական շարժումներով փոքրիկ Անթառեանը իրան-իրան չափում ու չափչփում էր ճանապարհին: Յանկարծ նա սթափեցաւ:

Մի գիւտ անոց մարդու նման պատանու երեսի տխրութիւնը ուրախութեան փոխուեցաւ յանկարծ: Քայլերը շտապացրեց Լեոնը:

Մի քանի րոպէից յետոյ նա արդէն Ղիզան-հօլի փողոցումն էր. կէս օրը մօտ էր: Վառ ու զրացի ամենքն էլ զբաղած էին իրանց տնային գործերով: Փողոցում ոչ ոք չը կար: Լեոնը ոսկերչու տունը մտաւ նշուելուց յետոյ այս առաջին անգամը: Մարխաթունն ու Եսթերը անային գործեր էին անում:

Աղջիկը չապիկ էր կարում, մայրը գուրբա գործում: Երկուսն էլ իրանց ճանապարհորդ այր ու հօր հոգն էին քաշում: Խաչօյի գլխին եկած փորձանքի մասին, ինչպէս երևում էր, նրանք

դեռ ևս տեղեկութիւն չ'ունէին: Զորս պատի մէջ մշտապէս նստած կնիկ արմատները ճրտեղից կարող էին լսել իսկոյն փողոցի լուրերը: Եւ խեղճերի համար ինչ լսելու բան էր:

Մօրիցը առաջ գրսի բակում Լեոնին տնոնելով՝ Եսթերը յանկարծ շառագուհեցաւ: Օրիորդը նստած տեղիցը անզգայարար նախ՝ մի խղճահար և ապա մի արհամարհալից հայեացք ձգեց Անթառեանի վրայ և իսկոյն բարձրացաւ տան սէքիւն: Օրիորդի այդ հայեացքները կարծես սպանեցին Լեոնին: Բակի միջին նա քարացաւ մնաց: Մարխաթունը գլուխը բարձրացրեց, որպէսզի աղջկան հեռանալուն պատճառը իմանայ. նրա աչքին հանդիպեցաւ Լեոնը: Ոսկերչու կնիկը մէկ Լեոնին նայեցաւ, մէկ Եսթերին կերպարանքը դիտեց և յարկարծ փղձկաց: Բռնութեամբ աչքերի մէջ խեղդելով այնտեղ լճացող արտասուքները վերջապէս Մարխաթունը Անթառեանին ներս հրաւիրեց:

Պատանին, ինչպէս մի կատարեալ մահապարտ, ներս մտաւ: Հարց ու բարով երկու կողմիցն էլ մոռացած էին կարծես:

— Եկայ ձեզ իմաց տալու, արլաջան, վերջապէս կ'մկմաց Անթառեանը, որ ձեր տունը գալ չարթու պատրաստ կը լինի: Պատրաստուեցէք չուտով փոխադրուելու: Սա մի սուտ էր, որ պատանին ձեռաց յօրինեց:

— Վարպետիցդ ինչ լուր, նամակ չը կայ, երբ է գալու, հարցրեց ոսկերչու կնիկը:

Հօր յանձնարարութիւնը Անթառեանը նոր մտարեց, Նա պատասխանեց:

— Վերջին նամակիցը երևում է, որ նա կողոպտու: որ նա դեռ Տրապիզոնումն է: Քիչ էր մնում թէ ճկապետը ջուրը տար Լեոնը, բարեբաղդաբար նա չուտ կ'ծկեց: Մարխաթունը, ոչ էլ նրա աղջիկը, բարեբաղդաբար գլխի չ'ընկան:

— Ձերոնք ինչպէս են, Գրիգոր-ա-
ղան, Արէգնազան խանումը, լաւ են,
էլի հարց առաջարկեց Մարխաթունը:

Եսթերը լուռ ու մունջ նստած իւր
կայն էր անում:

— Փառք Աստուծոյ, շատ լաւ են, աբ-
լա: Ձեզ յատուկ բարե ունին նրանք:

Իբրեւ պատասխան Լեոնի այդ խօսքե-
րին Եսթերը քամակ արաւ:

— Շնորհակալ ենք, սրբի: Բարե
ղրկողն էլ ապրի, բերողն էլ: Ասումես
թէ տունը շուտ պատրաստ կը լինի,
շատ բարի: Եթէ վարպետդ Տրապիզո-
նումն է, մինչ գալ շաքաթ ուրեմն նա
ինքն էլ վրայ կը հասնի և մենք այն
ժամանակ մեր տուն կը փոխադրուենք,
ասաց մարխաթունը:

Լեոնի համար այդ նշանակում էր
թէ՝ գնա, էլ մի կանգնի, բայց Լեոնը
գնալ չէր ուզում: Երկու ամիս չը գա-
լուց յետոյ պատանին վերջապէս իրան
սիրեկանին մօտն եկած էր, ճանապար-

հին իրան համար որոշմունքներ արած
էր: պէտք էր յայտնել այդ որոշմունք-
ները: Ուղիղը խոտովանած Մարխա-
թունի իրան սրտովն էլ չէր Լեոնի
շուտ գնալը: Ոսկերչու կնիկն էլ ավար
իրան փորագրան ունէր:

Անթառեանի որդին երեսը պնդաց-
րեց և առանց հրաւերի նստեցաւ իրան
երեսակայեալ զոքանչի հանդէպ: Եսթե-
րը նստած տեղումը դարձեալ մի ան-
հանգիստ շարժում արաւ:

— Վարպետիդ գալուցը յետոյ, Լե-
ոն-աղա, դուք էլ, հարկաւ, շուտով կը
գնաք Ախալցխայ, հարցրեց Մարխա-
թունը և—ինչպէս ասում են—գոյն
տուեց ու գոյն առաւ: «Լեոն-աղա» բա-
ռը Մարխաթունի բերանից Անթառ-
եանը առաջին անգամ լսում էր: Ա-
ռաջ նա Լեոնջան էր: Նշանակում է
այսուհետեւ Անթառեանը ոսկերչու ըն-
տանիքի համար օտարացած պրծած է:
Այդ միտքը մահու չափ հարուածեց
պատանու փափուկ սիրտը:

— Ընդհակառակը, արլաջան, մենք այլ եւ չենք գնում Սխալցիտայ։ Գլխաւորապէս զրա համար էլ ես հէնց այսօր եկայ, որ ձեզ աւետիս տամ։ Հանապարհում հնարած ստերը Անթառեանը սկսեց մի առ մի առաջ բերել։ Եսթերը գլուխը վեր բարձրացրեց եւ քամակը կամացուկ շուռ տուեց։

— Ո՞նց թէ այլ ես չեք գնում, ինչ ես ասում, Լեոն։ Ի՞նչ խաբար, որդի։ Ոսկերչու կնիկը կամաց-կամաց փափկանում էր կարծես։

— Խաբարը այն է, արլաջան, որ նշանածս, Գլխունին, մեռած է, ե ուրեմն մեզ հաւար աւելորդ է Երզուրու մից հեռանալ։

— Ո՞նց թէ Գլխունին մեռած է, ինչ ես ասում, Լեոն ջա...ն... Խեղճ աղջիկ... Իրաւ ես ասում թէ...

— Բառ դու կարծում ես թէ կատակ եմ անում։ Եւ ինչ կատակի բան է։ Կարը Եսթերի ձեռքիցը վայր ընկաւ

մերենայաբար, Մարխաթունը աշխատում էր ծածկել իրան զգացած ներքին ուրախութիւնը։

— Իհարկէ, որդի, ինչ կատակի բան է։ Խեղճ աղջիկ, բէմմուրազ Գլխունի։ Լեոն ջան, (ջան ու հաջանը էլի առաջ եկաւ Մարխաթունի բերնում) ալդքեզ ով ասաւ... Խեղճ աղջիկ...

— Հայրս նամակ ստացաւ։

— Վոյ կուրանամ ես... Խեղճ աղջիկ։ Մայրդ լսեց այդ բոթը, Լեոն ջան, Խեղճ Գլխունի...

— Նրանից առճամանակ հայրս ծածուկ է պահում այդ լուրը։

— Ե՞րբ է մեռել... Խեղճ աղջիկ, ինչից է մեռել... վայր հարիկ մարիկին զլխուն... Խեղճ Գլխունի...

Դրսի դուռը այդ միջոցում կրնկահան բաց ելաւ յանկարծ եւ փողոցից անցնող զօրքի ձիերու տրափիւնը լսուեցաւ։ Զօրքի առաջից, ետքից եւ կողքերից վազվզում էին մանուկներ։

Այդ մանուկներից մինն էր, որ ոսկերչու տան դռան խիած բաց արած էր:

Մի ներքին, անախորժ նախադրացմունք իսկոյն Մարխաթունին դուրս մղեց: Անթառեանը այլայլուած զորանչի ձեռքիցը բռնած չէր կամենում դուրս թողնել նրան: Նա ինչ որ կըմկմում էր ոսկերչու կնկան միամտացնելու համար, դա աւելի վատ: Մարխաթունը աւելի չփոթեցաւ: Նա թափ տուեց լեռնի ձեռքերը և մի բոպէում ինքնիրան զրսի դուռը ձգեց: Եսթերը կամեցաւ մօր օրինակին հետևել, բայց պատանու զօրեղ բաղձ կների տակ օրիորդը թուլացաւ, բակումը մնաց: Ի դուր Անթառեանը կանչում էր Մարխաթունին տուն յետ դռնալ: Ոսկերչու կնիկը այդ միջոցին այլ և այլ հարցեր էր առաջարկում փողոցում/սռնած հարեանուհիներից:

— Քանի սէր Աստուծո՛ւ, ինչ խաբար. Զմրուտ-չէքէր, Հեղնար, Մարծ,

քան, զօրքը ուր է գնում: Տուտու, Սրբուն տուտու, քան մէկ ինձ էլ ասացէք, ինչ է պատահել:

— Զորնամ ես, Մարխաթուն, իրաւ, քան մարդն էլ այդ կարաւանի միջին պէտք է որ լինի: մի կին մի կողմից փնթփնթաց: Ոսկերչու կնիկը թուլացաւ, ծնդները թուլացան և նա վայր ընկաւ:

Մի կողմից հարեանուհիները, միւս կողմիցը լեռնն ու Եսթերը Մարխաթունին օգնութեան հասան: Զրօքը արդէն Գիվան-եօլի փողոցի ծայրումն էր: Հարեանուհիներից շատերը լալադին աչքերով բարի ճանապարհ և յաջողութիւն բարեմաղթում էին զօրքի համար:

Լեռնին և Եսթերին տանից դուրս թուչելը մի մեծ սխալմունք և միանգամայն անխելքութիւն էր, բայց այդպիսի բոպէներում ձր մարդու գլխին կարող է խելք մնալ: Մարխաթունին օգնութեան հասնող հարեանուհիները

հէնց որ տեսան Նսթերին օտար աղայի հետ, կարծես կայծակնահար եղան խոշոր ու խոժոռ հայեացքներ ձգելով ջահիլների վրայ, հարևանութիւնները առանց ձայն ու ծպտուելի ոսկերչու դռնիցը հեռացան: Լեռնն ու Նսթերը Մարխաթունին քաշաքաշ տուն տարան և աշխատում էին ուշքի բերել: Եւ Նսթերը մօր երեսն ի վեր ջուր էր սրնսկում, իսկ Լեռնը խանձած փետուրը ուշադնացի քնթին դէմ տալիս:

Մարխաթունը սթափեցաւ, ուշքի եկաւ: Անթառեանը աշխատում էր մի ամտացնել նրան, հարևանութեան լսած խօսքը սուտ հանել: Մարխաթունը լալադին աչքերով աղաչում, պաղատում էր իրան փեսից զնալ և խաչօյի նամակը չուտով բերել, որպէսզի Մարխաթունը իրան աչքերովը տեսնի, Նսթերին կարդացնել տայ և նամակի բովանդակութիւնը իրան ականջնետվըր լսէ: Լեռնը խօսք տունց և մեկնեցաւ:

— Զը մօռաննս, անպատճառ բերեալն, իրան հերթում Նսթերը ևս խնդրեց Լեռնից: Ինչ մասնով, քիչ միջ:

— Անպատճառ, անպատճառ, Նսթերն ջան:

— Ե՞րբ, որ ժամանակ, ի՞նչ միջ:

— Երեկոյեան, երբ վաճառասնեակը կը կը կողրենք:

ԺԱ.

Մօտ մի ամիս կար, որ ոսկերչուքը նոտանիքը Գիվան—եօլի փողոցումը կեփում էր: Մարխաթունն ու Նսթերը այդքան միջոցում իրանց նոր հարևանութիւններից շատերին հետ արդէն ծանօթացած ու բարեկամացած էին: Այդ հարևանութիւնները Գիվան, համոզուած էին, որ ոսկերչու կինը մի համեստ բարեբարոյ կին է, որ նա իրան աղջկան լաւ կրթել ու դաստիարակել է: Ոչոք հարևանութիւններից մինչ օրս դեռ տեսած չէր Նսթերին դռան չէմբից և գլուխը տան դռնից դուրս բերելիս:

Մարխաթունը դեռ ոչ մի բանով ցոյց տուած չէր իրան նոր հարեանուհին երին թէ Անթառեան Գրիգոր աղայի նման մարդուն ընկեր է իրան մարդ խաչօն։ Գոռողութիւն ու քօքօղութիւն չ'ունէր ամենեւին Մարխաթունը։ Նրա թէ կենցաղավարութիւնը և թէ խօսակցութիւնն ու վարմունքը հասարակ արհեստաւորի կնկայ վարմունք էր դարձեալ։ Մայր ու աղջիկ սուսիկ փռսիկ ապրում են իրանց համար, ուրիշի ծախն, ճախն, հաւ ու վառելիքն քչօ անգամ չեն ասում։ Չը նայելով իրանց համեմատաբար բաղդաւոր վիճակին մայր ու աղջիկ աշխատանքից ձեռք չեն քաշում։ Երկու, երեք օրէնք մի անգամ, նրանց երթկից հաղիւ հաղ մի բարակ ծուխ է դուրս գալիս, մօի ու խղիղէնի ձենճահոտ ապլիս, բայց թէ միւս օրերում նրանք ինչ են ուտում, ինչ խմում, կոճաւ են մնում թէ քաղցած, ոչ ոքին՝ ոչինչ չեն ա-

սում, ոչ ոքից չեն դանդաւում։ Ուրիշների նման զուկցի դուռ ու երթիկ ծածկը չը զիտեն, բօշայութիւն անեղ չեն սիրում, բամբասանքից բոլորովին խորշում են։

Մարխաթունին ու նրա աղջկան այսպէս ճանաչած և ընդունած էին նրանց հարեանուհիները՝ մինչ այն դժբաղդ օրը, երբ առաջին անգամ տեսան ճաղաղ աղջիկ Եսթերին՝ օտար և ճաղաղ տղայի՝ Կշտին։ Ակնած այդ բոպէից Մարխաթունի հարեանուհիները միանգամայն զայթաղեցան։ Երգուրումի հայկանանց խիստ առաքինութիւնը վիրաւորեցաւ այն անսարոյական տեսարանով, որը մի քիչ առաջ ցոյց տուին նրանց անզգոյշ ջահիլները։

— Բայց, հայրիկ, Լեոնի և Եսթերի վարմունքում, ոչինչ անբարոյական բան չը կար ասիւր էհ, ասացի ես իմ ծերունուն։ Ծերունկս մպոսց։

— Բարոյականութիւնը մի չատ

պայմանական բան է, նա ինձ ասաց։ Ամեն մարդ և ամեն հասարակութիւն իրան ուղածին և զիտցածին պէս է մեկնում բարոյականութիւնը։ Ինչ զարմացք, եթէ Մարխաթունի հարեանուններն էլ իրանց ուղածին պէս մեկնէին։ Ես ոչ մի հիմք չեմ գտնում այդ մասին նրանց դատապարտելու։ Ինչ և իցէ։

Չմրուտ-չէքերը, Սրբուն-տուտուն, Մարօ-աբլան, Հեղնար-բաջին և միւսները, կարծես մէկզմէկու ձայն տալով, պառաւ Օղիդայի տան բակումը հաւաքուեցան իսկոյն և սկսեցին իրանց դատողութիւնները ոսկերչու ընտանիքի մասին։ Կնանիքներից մի քանիսը ձանաչեցին լեռն Անթառեանին, իմացան որ այդ տղան մի ախալցխացի աղայի աղջկայ վրայ նշնած է, բայց կնանիք չը գիտէին և չ'իմացան թէ լեռնը ոսկերչու վաղուցվայ աշակերտն ու ընկերն է, թէ նա շատ անգամ ոսկերչու

տունը եկել, գնացել և Մարխաթունի ու նրա աղջկայ հետ շատ անգամնիստ ու կաց է ունեցել, երբ սրանք կենում էին իրանց սեպհական տնում։

— Բա, մեղան, մեղան, օտար, և էլ նշնած, տղային օրով-ցերեկով տուն ներս առնել ու դուռը յետ անել, կողքել, թիւ, անամթ Մարխաթուն, ասում էր Չմրուտ-չէքերը։

— Օտար տղային իրան նշնածիցը յետ անել և նրան իրօն աղջիկը տալ հօ չէ՞ ուղում այդ լիտի կինը, վրայ էր տալիս Սրբուն-տուտուն։

— Սրբուն-տուտու, չը տեսնար արդեօք թէ այդ կախողուի Մարխաթունը երբ և ինչպէս ներս առաւ օտար տղային, Մարօ-աբլան հարց առաջարկեց։

— Գետինը մտնող Եսթերի գոյնը կատարեալ ճակնդդեղի գոյն դարձած էր։ տրամաբանեց Հեղնար-բաջին։

— Ինչի ազապ աղջկայ մեղքը առ-

նում էք, աղջկեք, կարելի է թէ...
 ինքը Մարխաթունը... այնա գետինն
 անցնի... իրան հասակիցն ու ազապ
 աղջկայ ներկայութիւնիցը գոնեա չէ
 տմաչուծ... անամօթը... պառաւ-Յղի-
 դան ազապ աղջկան պաշտպանել կա-
 մենալով, բոլոր յանցանքը նրա մօր
 շէնքից կախեց: Պառաւի խօսքերիցը,
 ասաց ծերուկս, դու անշուշտ մակա-
 բերեց'ն, որ իբր թէ Մարխաթունը...

— Զաղիւր պառաւ, ընդհատեցի ես
 ծերունու խօսքը:

— Բեզ հետ համաձայն եմ և համա-
 ձայն չեմ, ասաց ծերուկը: Բայց մենք
 մեր պատմութիւնը շարունակենք:

ԺԱ.

Երեկոյեան ժամերգութեան ժամանա-
 կըն էր: Երգուելու մի ժամասէր գեղեցիկ
 սեռը ձիւնի նման սպիտակ էյրամնե-
 րում պլլուած, ամեն մի փողոցից, ա-
 մեն մի տանից շարունակ դուրս գալով
 գնում էր դէպի եկեղեցիները: Այս և

այն փողոցում, այս և այն հրապարա-
 կում բարեկամ ու աղքատական մէկըմէ-
 կու հանդիպելիս՝ իսկոյն ընկերանում
 էին և ոմանք փոփոխալով, ոմանք խօ-
 սակցելով, այլք կշկշալով ու բամբա-
 ուելով, աշխատում էին ճանապարհների
 երկարութիւնը անգգայի անել: Մի
 բարձրագիւր տեղից եթէ մինը այդ ժա-
 մանակ հեռուից Երգուելու վրայ մը-
 տիկ տար, սրա հրապարակների վրայ
 չողացող ու շորորոզ կարապետների
 խմբեր շատ էին հանդիպում նրա աչ-
 քին:

Եթերին իրան հետ վերցրած Մար-
 խաթունն էլ տանից դուրս եկաւ եկե-
 ղեցի գնալու: Նրա վշտահար և ամօ-
 թահար կերպարանքը, նրա հոգեկան
 դրութեան ճշգրիտ պատկերը արտա-
 յայտում էր: Ոսկերչու կնիկը — շտա-
 պում էր դէպի Աստուծոյ տունը, որ-
 պէս զի այնտեղ «Մարիկ-մայր-Աստու-
 ածածնի վէշն ընկած» երեսն ու աչ-

— քերքը երազահաս սուրբ Սարգսի օգտու-
 — վերին դէմ առաւ, իրան մարդու հա-
 — մարտնիւրձն անկապ դարձահայցէ:
 — Զէնցար Մարխաթունը հոտը ման
 — չէմբից դուրս գրեց, ամեն կողմից լը-
 — վանած փափուցնէր. քչքչոցը հասնում
 — էին նրա ականջին. Գլխին կօլիկ հայ
 — տիկնայք հիմայ իրանց տան չէմբերի
 — ցվրայ արանձին և զոյգ-զոյգ կանգնած
 — լըացնում էին Մարխաթունի վրայ ա-
 — իրած զամողութիւնների պակասը:
 — Դայ հողեմ ես քո զլուխը ան-
 — երես կիկ, ասում էր մի կին. Գրան
 — մոկկ, դրան, հիմք էլ իբր թէ վեր է
 — կացել ու եկեղեցի գնում: մեծ կայ
 — սեա — Սուրբ եկեղեցին խռով միայ զըլ-
 — մախիդ ու արեւիկ, անամթ, ան-
 — ասում էր մին աւրիչը: մամկնայ
 — աս — Զանարակ, զուր օրում, աղապ
 — րաղջկան վեր առնել և եկեղեցի տանել,
 — մեղմայ, մեղմայ, մեղմայ, սա էլ նոր կարգ,
 — Կոր կանոն, վոճչարե Մարխաթուն:

— Գարան-բաշի, Գարան-բաշի, դու
 — մէկ դրա աներես աղջկանը քալուած.
 — քին ու կոտորածքին թամաշա արա,
 — դրա հագուստ ու կտպուստին մտիկ
 — արա: Ի հարկէ Անթառենց Գրիգոր-ա-
 — ղայի նման վաճառականի տղային ծա-
 — նօթն ու մտերիմն է... հը, բոյ ու
 — բուսդ չը վերգայ, կոկորդիլօս:

— Թոդ, քոյրս, թող դրանց Գրանց
 — վրայ մտիկ տալն անգամ մահացու
 — մեղք է: Տեսնում չես միթէ թէ այդ
 — օձի ձագ աղջիկը ոնց էյրամը դիտմամբ
 — կարճ է բռնել, որպէսզի զոգնոցի ու
 — խրխի ծայրերը աղամարդիկ լաւ տես-
 — նեն... վոճ, վոճ, վոճ մեր օրին ու
 — արեին...

— Կան զլուխ, կան զլուխ Մար-
 — խաթուն, տեսէք թէ ոնց ինքնիրան
 — սուտ խլութեան տուած, ուչք անգամ
 — չէ ուզում զարձնել լսածներին: Հը,
 — սե-հողը մտնես, աներես, Քրիստոսին
 — գամ զարնող...

— Ղժմբի, քա՛, աղջի, ես այդ աղջկան առաջին անգամն եմ տեսնում ինչպէս էլ սիրուն է եղել, անպիտանը:

— Ինքն էլ ու իրան սիրունութիւնն էլ տառկեն, ւրեմն ուր: Արմաշ-գարմաշ բնաջիւղ լինին:

— Քա՛, նրա համար իմ մարդը առում է թէ ոսկերիչը մի քանի տարումը այսքան ու այնքան առաջացաւ: Ի հարկէ... Ինչ ասել կուզէ...: Մարիֆաթը ոսկերչուն իրանը չէ, այլ նրա խաթուն կնկան ու չնորհալի աղջկան, վերնաք, երկուող էլ եւեթ միասին վերնաք ալս աշխարհից, անամօթ լկտիներ:

— Երբ ոսկերիչը սաղ-սաղամաթ դարձաւ, տեսու է նրան, որ այսուհետեւ իրան զգալի բարձր, մի քիչ էլ բարձր ծածկէ: Այդ տեսակ տան աղամարդը ընտանիքին երեսը տեսնելու ածնիկ չը լինի:

Այս և այսքան բարոյական ծանր հարուածների, աղքատ վիճակի անհաւանական խառնուրդների դէմ իրանց աչք ու աչքանը խցած Մարիաթունն ու Նաթելը — ինչպէս ասում են — բոլորովին խելքարժուծ եղած, վերջապէս եկեղեցի հասան: Մայր ու աղջիկ հէնց որ աշխատում էին բազմութեան միջից անցկենալ զնալ իրանց տեղը, մէկ էլ տեսնես մի պառաւ կին ֆռաւով ու ֆշալով թողնց, խտրոյն եկեղեցին և դուրս գնաց: Իսկ մեր ծանօթ Օղիդանան էր: Ընտանոցը պառաւը չէր կարող մի տեսակ, իրան կարծիքով, նոր Մաղթադենացիների հետ, Աստուտան մէջ միասին մնալ և աղօթել: Հանապարհին պատահող ծանօթ կնանիքներին, Օղիդան միառմի պատմում էր իրան զամը կիսատ թողնելուն պատճառը:

Այսպէս անա՛, մի քանի ժամում, մի քանի օրում, ողջ էր գուրում մէջ

խաղք ու խայտառակ նշաւ ոսկերչու սլարկերչտ ընտանիքի անունը: Փողոցների մարդկանց, մանուկներին, սրճարան, բաղնիս և եկեղեցի այցելողներին խօսակցութեան զլխաւոր նիւթը, ներանց բերանի ծամելու մաղտաքը, խեղճ խաչօն և նրա կիներն ու աղջիկն էին մի ժամանակ:

ԺԳ.

Երկու ամիս չարչարուելուց յետոյ Լեոն Անթառեանը զանազան ստեր հընարելով հազիւ հազ առիթ ունեցաւ Եսթերի և նրա մօր առաջ արդար դուրս գալ, և ահա հանգամանքները գարձեալ շուռ եկան: Իրան անդգոյշ վարմունքով պատանի սիրահարը փոխանակ յօնքը դրստելու, ինչպէս ասում են, աչքն էլ հետը հանեց: Գիւման-եօլի հայ տիկնանց կողմից իրան վրայ տեղացող հայհոյանքներն ու նախատական խօսքերը— երբ նա դուրս գնաց ոսկերչու տանից— պատանուն այնքան չէին տան-

ջում, որքան այն միտքը թէ ինքը Բնչպէս պիտի կարողանայ խաչօյի նամակը հօրիցը ստանալ և տանել ցոյց տալ Մարխաթունին ու Եսթերին: Այդ նամակի գոյութիւնն էլ դեռ նս հարց էր, եթէ քանից դուրս եկաւ որ այդպիսի նամակ չը կայ, եթէ— որ շատ հաւանական էր— Գրիգոր աղան չը կամեցաւ այդ նամակը Լեոնին յանձնել, այն ժամանակ հօ Լեոնը կատարեալ խաբերայի միւնը դուրս կուղար ոսկերչու ընտանիքի աչքում: Զանազան մտքեր էլ խռովել սկսան Լեոնի հոգին: Նա տուն հասաւ: Գեռ ևս հայրը եկած չէր:

— Ի՞նչ կայ, Լեոնջան, հարցրեց Արեգնազանը զայրացած որդուցը, ինչքնեղացած ևս այդքան, ձրտեղից ևս զալիս:

— Եսթերի կշաից, կոշա ձայնով պատասխանեց Լեոնը:

— Եսթերի... Եսթերն ձոլ է... հա, ընկեր վարպետիդ աղջկայ համար ևս ասում:

— Այո՛, նրա, Եսթերի, համար եմ ասում: Արէգնազան խանումը մի տեսակ եղաւ, բայց—ինչպէս ասում են—իրան-իրան սուտ է: ձեացրեց: Նա ասաւ:

— Անքաղաքավար, այդքան բանն էլ դեռ ես չը գիտեմ, որ ամեն մարդու տունը այդ տան տղամարդու, շատ շատ տիկնոջ, անունովը յիշվում է, Մարխաթուննեց ինչի գնացիլ:

— Հայրս ուղարկել էր:

— Ինչի:

— Բան ասելու:

— Ի՞նչ բան:

— Վարպետիս մասին միամտութիւն տալու:

— Ո՞ւմ:

— Պատերուն:

— Ա՛յ տղայ գծուել ես, ինչ խաբար:

— Ինչի գծուել եմ, բայց դու չը գիտես թէ միամտութիւնը ումն են տալիս, ի հարկէ ոչ պատերուն, այլ ճանապարհորդի ընտանիքին:

— Լաւ, լաւ, թող քո խօսքը լինի: Արէգնազանի շրթունքների վրայ կեղծ, և միևնույն ժամանակ դառը, ժպիտ երեաց. նա շարունակեց իրան հարց ու փորձը:

— Յետոյ... միամտացրիր:

— Ո՛չ:

— Պատճառ:

— Չեղաւ:

— Ինչի:

— Ո՛ւֆ, մայրիկ, դու ինչ չուսիմ ես քեզ: Եւ լեռնը թողեց մօրը և սենեակ մտաւ: Արէգնազանը դարմացած ու զայրացած հետեւեց նրան:

— Կարաւանի կողոպտած լինելուն լուրը Մարխաթունը լսած է:

— Այո՛:

— Ի՞նչ է ասում:

— Ի՞նչ պէտք է ասէ: Մորմոքելով լաց է լինում թէ ինքը և թէ իրան խեղճ աղջիկը, Եսթերը: Եսթեր բառի վրայ Արէգնազանը այս անգամ աչքը

որդուն վրայ զորեցի Նաչապետաւ:

— Այսօր դու գիտե՞լ ես, ան տղայ,
Եսթերն ում չունն է, որ անդադար ա-
նունը կրկնում ես:

— Ներքր, հա չուն չէ, այլ մարդ է:
Կարելի է ձեզանից էլ ու ինձանից էլ
չու մարդ: Արեգնապանը երեսը խաչա-
կնքեց: Դառը մտքեր խռովում էին
հրա հողին: Ոչ աչքերին, ոչ էլ ա-
կանջներին չէր ուզում հաւատալ Արեգ-
նապան խանումը:

— Հայրդ որտեղ է, ինչի մինչև հի-
մայ ուշացաւ:

— Ձը գիտեմ, պէտք է որ վաղի-
մօտ գնացած լինի: Գոհեա ես այդպէս
լսեցի:

— Դու քաղցած չես, ճաշել չես ու-
զում:

— Չեմ ուզում, կուշտ եմ:

— Ո՞րտեղ ճաշել ես:

— Ոչ մի տեղ:

— Ուրեմն...

— Ախորժակ չ'ունիմ: Հայրս ասաւ,
որ ճաշին իրան սպասենք: Չէ՞ որ ա-
ռաւօտ ես քեզ այդ անացի:

— Յիշում եմ, բայց կարելի է հայ-
րըդ շատ ուշանայ: Դու եթէ ուզում
ես...

— Ասացի որ ախորժակ չ'ունիմ:
Մայրիկ, քեզանից մի խնդիր ունիմ,
լեռնի կոպիտ ձայնն ու չարժմունքը
յանկարծ փաղաքշականի փոխուեցաւ:

— Խնդրեք ինչ է:

— Երբ հայրս տուն գայ, խնդրիմ
հրանից որ վարպետիցս ստացած նա-
մակը տայ ինձ... տանեմ:

— Ո՞ր նամակը, որ տանես, ինչ ես
ասում, լեռն:

— Վարպետի վերջին նամակը, մայ-
րիկջան, մայրիկ: Մարտաթուն արձան
շատ խնդրեց, աղաչեց, որ տանեմ իրան
ցոյց տամ: Թող խեղճ կնիկսրմա՞տը մի-
ամտի իրան մարդու մտին:

— Ի՜նչ, լեռն, ես տեսնում եմ...

դու այսօր մի տեսակ ես եղել: Յիմար յիմար խօսում ես: Մարխաթունին խղճացող հիմի դու չը մնացիր, — տխմախ: Ինչ նամակի մատին որ խօսում ես, ես թէպէտ տեղեկութիւն չ'ունիմ, միայն ես բոլորովին աւելորդ եմ համարում քեզ միւս անգամ ոսկերչուն տուն երթալ: Հայրդ քեզ պատուիրել է, մի անգամ անձամբ գնացել ե միամտացրել ես: Եթէ Մարխաթունը հասկացող կին է, այդքան էլ նրան հերիք է, ճշարկս հարկաւորաց, պատիւն արժանաւորաց ան որդի: Դու առաջուան վրայ մի գնալ, հիմի դու այլ ես ոսկերչուն աշակերտը չես: Դրացիք էլ տեսնեն, ով գիտէ ինչեր պէտք է տեսնել, մանաւանդ որ փողոցը անծանօթ ե ոչոք քեզ չէ ճանաչում: Նշանած տղան մի քիչ իրան-իրան ծանր պէտք է պահէ, որդի: Այ ինչպէս վերջին երկու ամսումը, ինչոր նշնուել ես: Առաջուան նման ոսկերչուն լուռնը էլ

գնում գալիս չէիր: Այդ մասին թէ հայրդ ե թէ ես անչափ դողում էինք քեզ մեզ ու մեզ: Բայց հո խոստացայ, մայրիկ,

նամակը անպատճառ տանել: Մայրն էլ, աղջիկն էլ ինձնից հաստատ խօսք առան այդ մասին:

— Քա, հօ դու նրանց քաջալ աշակերտը չես, որդի, որ մի օրումը երկու անգամ նրանց մօտ գնաս ու գաս:

— Կը գնամ, մայրիկ, քնաս չունի, կը գնամ...

— Դէ, Լեոն, խելքդ զլիսումդ հաւաքիր: Նշնած տղայ ես ե ուզում ես դարձեալ երեսի ընտել տանել: Ոսկերչու տունը միւս անգամ քեզ թողնող չը կայ: Չը յիմարանաս ու հօրդ էլ աչքպէս բան չ'ասես, կամ նամակի մամակի առարկայ ամենին չ'անես, եթէ ոչ նրա բնութիւնը դու հօլաւ ես իմանում: Հօրդ էլ ինձ նման բարեսիրտ մի կարծել: Դու զիտես որ

նա այդպիսի երեխի բաներ չէ սիրում
և որ մէկ նեղացաւ, այնուհետև...

— Եթէ վարպետիս նամակը ինձ չը-
տաք, ես էլ հրաժարվում եմ ձեզ հետ
Ախալցխայի գաղութը:

— Օրհնեալ ես Աստուած, թէնթ,
բաւ նշանածդ Ախալցխայ թողած, ու-
զում ես Երզնւոյումում մնալ:

— Կը մնամ, աւելի լաւ:

— Կը մնաս, բայց ում մօտ, խեն-
թնակ, ախր մենք գնում ենք:

— Գնում էք գնացէք, իսկ ես կը
մնամ:

— Տէր ողորմած Աստուած, Տէր Գու-
ամենաբարի արարած: Այ՛ աղայ դու
այստեղ ում մօտ ուղում ես մնալ, և
ինչի համար:

— Ապրպետիս մօտ կը մնամ, նրանց
տանը:

— Յետոյ:

— Յետոյ, կը մնամ էլի:

— Բաւ քո նշանածը:

— Ես իմ նշանածին չեմ ուղում:

Ես Եսթերին եմ ուղում: Համառօտ և
ազգու: Արէգնաղանի համար այժմ ա-
մեն բան պարզուեցաւ, եթէ որ մինչև
հիմայ պարզ չէր: Արէգնաղանը բար-
կութիւնիցը իրան-իրան ուտում էր:
Խեղճի լեզուն բերնի միջին դառնում
չէր: Կարմրտելով, դեղնաւելով, հաղա-
ւով ու փնթփնթալով մինչդեռ մայրը
պատրաստովում էր մի որ եւ բան ասել
որդուն, ցանկարծ երեւցաւ Գրիգոր-ա-
ղան: Արէգնաղանը սքլեցաւ: Լեռնն էլ
իրանը կծկեց:

ԺԴ.

Ձեռքի երկայն ծխափայտը ֆոֆսաց-
նելով, բերանիցը անդադար ծուխի շեր-
դեր արձակելով՝ Գրիգոր-աղան ներս
մտաւ: Նա մի անսովոր, խոծու հայ-
եացք ձգեց լեռնի վրայ, յետոյ մտնե-
լով իրան սենեակը բաղձոցի վրայ բազ-
մեցաւ: Գրիգոր-աղայի այդ վարմունքը
կնոջը և որդուն համար բաւական էր

խակոյն և իմ հասկանալու, որ տանու-
տիրոջ ամպերը նորից վտթորկել են:
Այդ տեսակ ամպերին թէև հազիւ,
բայց էլի մամանակ առժամանակ Ա-
րէյնադանն ու խոնը, իրանց ազլխի
մեծիւ կողմից հանդիպում էին: Տի-
կին Անթառեսնը գողի նման թա-
թերի վրայ քայլելով մարդուն մո-
տը գնաց և նրա հանդէպ, գոր-
գի վերայ, չոքեցաւ: խոնի զարտը
կրկնապատկեցաւ: Կանգնած տեղում
պատանին անշարժ մնաց: Գրիգոր ա-
ղան զօռ էր տալիս ծխելուն, նրա ճա-
կատի վրայ մի քանի կնճիռներ երևում
էին: Դա նշան էր որ Գրիգոր աղան
վերին աստիճանի նեղացած էր: Սենեկի
մէջ գերեզմանական խոր լուսթիւն
տիրեց: Աերջապէս Արէգնազանը սիրտ
արաւ ընդհատել լուսթիւնը, կամա-
ցուկ և երկիւղած ձայնով հարցրեց մար-
դուցը:
— Ճաշը վաղուց պատրաստ է, չէիք

կամենում ճաշել: Պատասխան չը կայ,
— Աերկենամ սեղանը պատրաստեմ
— Ախորժակ չ'ունիմ, հազիւ լսելի
ձայնով փնթփնթաց Անթառեսնը:
— Ես կարծում էի թէ ճաշին վաղին
չեղ իրան մօտ պահեց: Ենտեղում է
դու գեռ ճաշարած չես:
— Ո՛չ:
— Ալիի կշտից հիմի ևս վերադառ-
նում: Կրկին չը կայ պատասխան:
— Ալալի մօտ ինչի էիր գնացել:
— Նրա ճաշերին համար փող տարայ
տուր, զայրացկոտ ու ժանգոտ ձայ-
նով պատասխանեց Գրիգոր աղան:
— Գոնեա մի կարգադրութիւն ա-
րաւ գողերին քանել տալու:
Գրիգոր աղայի կողմից ոչ մի պա-
տասխան:
— Հարեանները խօսում էին թէ քո
խնդրանօք վաղին զօրք ուղարկել է գո-
ղերի ետքիցը:
— ԲՖճ, ԲՖճ, ԲՖճ, իբրև պա-

տասխան կնոջ հարցմունքին Գրիգոր-
աղան ծուխի շերտերին սկսեց զօռ տալ.
Արեգնաղանը լռեց, կարկամեցաւ. խեղ-
ճի սիրտը եւի էր գալիս որդուցը լսած
խօսքերի մասին, ուստի և աշխատում
էր որեւէ կերպով խօսքը Լեոնին ոսկեր-
չու տունը դնալու վրայ շուռ տալ: Եւի
փոքր փորձեց Արեգնաղանը:

— Սակերչին էլ կողոպտուողները
միջին է:

Անթառեանը շարունակում էր իրան
լռութիւնը. Արեգնաղանը կողմնակի
նշաններով Լեոնին հրաւիրում էր ներս
գալ: Պատանին չէր ուզում տեղիցը
ժած գալ.

— Լեոնս ասում է, կրկին դէպի
մարդը դարձաւ Արեգնաղան խանութը,
թէ դու ինչոր մի նամակ ունես խա-
չօյից...

— ԲՖ՞ն, ԲՖ՞ն, ԲՖ՞ն, դարձեալ
ծուխի շերտերն եղան Արեգնաղանին
պատասխանը:

Տիկին Անթառեանը նեղացաւ. Հա-
ղարումի զգացումներով խեղճի սիրտը
յուզվում էր: Վերջապէս պէտք է որ
մայրը իմանար թէ ինչ և ինչ բաներ են
անցկացել այդ օրը իրան որդուն վրա-
յով, սրա խելքովն ու մտքով: Ա-
ռաջին նուազում տիկինը միտք արաւ,
մի կողմ գնելով իրան կանացի համեա-
տութիւնը, ճակատ առ ճակատ խօսել
մարդուն հետ ամեն բան, բայց յետոյ
. . . յետոյ էլի փոշմանեց: Պէժացած
կրակի վրայ Արեգնաղան խանութը չը
կամեցաւ եւի եկած իւր ամէն, Դա էլի
խոհեմաբար մարդուցը հարցրեց:

— Վաճառականներին բոլորին էլ
կողոպտած են:

— Բաս դու կարծում ես իմ և քո
խաթրու համար ոսկերչուն ձեռք չէն
տուած,

— Որ այդպէս էլ լինի, միթամ ինչ
ամօթ: Վախին և միւս պաշտօնատար

անձանց հետ ունեցած այսքան ապավա-
մաներիմ չբարեկամութիւնդ էլ ինչո՞վ
պիտի իմացուի...

— Այդ վալիներին համար իմ ձեռ-
քով ուրիշներին արիւնք չարունակ ծը-
ծեցա՞մ... բՖՈՒ, բիՈՒ, բՖՈՒ...

— Խօսքերիցդ ես ոչինչ չեմ հաս-
կանում:

— Պէտք էլ չէ որ հասկանաս:

— Կարելի է կատանկ ես անում, հը,
տէր Աստուած:

— Քեզ հետ կատակներ անելու ժա-
մանակս վաղուց անց է կացել, կին
դու, Գրիգոր-աղան սրախօսեց և ոտքի
կանգնելով սկսաւ սենեկի մէջ ման-
գալ: Աինք նոյնպէս ոտքի կանգնեցաւ:

Անթառահանը մօտեցաւ որդուն և,
ճրեզ տեղ էի ուղարկել, ասաց նա նը-
րան, ներս չը գնաս, չը յայտնես, թէ
գնացիր, ինչ արիր, ինչ չ'արիր, հետդ
ինչ չար ու բարի խաբար տուն բերիր:
Լեթեր մի բոսկէ տագնապեցաւ: Արէզ-

նազանք նոյնպէս: Սա կամեցաւ որ-
դուն տեղակ պատասխանել, բայց վա-
խեցաւ մի գուցէ՝ զիպերաք ջուրը
տայ:

— Վնացի և ասացի — երկիւղած ձայ-
նով պատասխանեց որդին հօրը — ինչ որ
դու ինձ հրամայած էիր, Նրանք չը
հաւատացին, չը միամտուեցին և ինձ-
անից խնդրեցին որ վարպետիս նամա-
կը տաս տանիմ իրանց մօտ, որ նը-
րանք...

— «Նրանք», «նրանք» և դարձեալ
«նրանք» — այս բառերը Գրիգոր-աղան
չեչտում էր, — որոնք, ովքեր են այդ
«նրանք»-ները, այդ իմ և — եթէ խելք
ունիս — նա և թո՛ւ որդաները:

Իսկոյն Արէզնազանք խօսքի մէջ նե-
տընեցաւ: Մայրը նկատեց, որ որդին
իրանից աւելի անհոգիք դուրս եկաւ:

— Իրան, ինչ լաւ որ առարկան դու
ինքդ բաց արիր, չողօքորթ ձայնով ա-
սաց կինը մարդուն: Էլ ուրիշ մարդ չը

գտար, որ Լեոնիս իրան ուղարկեցիր
ոսկերչու տունը:

— Լեոնդ ոսկերչու տան ճանապարհ-
ընդ կիսէր, թէ անտեղ գնալ ու դա-
ւը առաջին անգամն էր:

— Շատ բան. առաջ նա փոքր էր,
ոսկերչու խանութի աշակերտն էր...

— Ես դեռ ոսկերչու ընկերութիւ-
նից հեռացած չեմ: Որդիդ ոսկեր-
չու թէ ընկերն է և թէ աշակերտը
դարձեալ:

— Այո, տսենք այդ այդպէս է, սա-
կայն Լեոնս հիմի էլ ոսկերչու քաջալ
աշակերտը հօ չէ... նա հիմի իրան հա-
մար այր կատարեալ է... Լեոնս հիմի
. . . նշնուած տղայ է... վերջապէս...
մանրդ, հիմի ինչ հարկաւոր է ամառից
մահանելու ջոկելո, դու երբէք չը պէտք
է Լեոնիս... վերջապէս... այսուհետեւ
քո ընկերի տունը Լեոնիս չը պէտք է
ուղարկել դատարկ բաների համար...
դու ինքդ միթէ չես հասկանում այդ-

քան բանը... ասր... Արեգնաղան խա-
նումը խօսքը բերնի միջին ծամծամում
էր անդադար:

— ԲՖճւ, ԲՖճւ, ԲՖճւ. Գրիգոր աղան
շարունակ ծխում էր: Նա էլի Լեոնի
կողմը դարձաւ և հարցրեց:

— Նրանք որ ասում ես— ես քեզ
հարցրի— ովքեր են այդ նրանքները:

— Վարպետիս կինը, Մարիսաթուն-
արլան և... Լեոնը չը վերջացրեց խօս-
քը: Պատանին զգաց որ իրան հետ խօ-
սողը այս անգամը մայրը չէր:

— Վարպետիդ տանը երկամբ մնա-
ցիր:

— Անտէր մնայ տները դիւններին—
էլի խօսքի մէջ ընկաւ Լեոնի մայրը—
քաղաքի ծայրումն է, մինչև մարդ զը-
նայ ու գայ ամբողջ ժամեր անց ևն
կենում:

— Ողջ օրը տանդ չորս պատերին
տակ նստած, — Գրիգոր աղան զայրաց-
կոտ և քամահրական ձայնով երեսը

շուռ տուեց զէպի կինը.— ահա ջնեղ
բարձ ու բազմոցի տակ դրած, սեղա-
նը սարքած, կերակուրդ վրան պատ-
րաստի դրած, էլ ինչ ես իմանում, թէ
մարդիկ փողոցում ինչեր են խօսում,
երկնքից յանկարծ մեղ գետին ձգում,
բժնւ, բժնւ, բժնւ...

— Ամեն լաածի ու խօսածի չը պէտք
է հաւատալ — տիկին Անթառեանը շա-
րունակում էր իրան պաշտպանողական
դիրքը: — Մեր քաղաքի ատաթը պէտք
է որ ինքդ ինձանից լաւ իմանաս.
— «Մուկը ճզգաց, ասում են, ամպ
գողաց»:

— Բայց, կին դու, մուկի ճզգոցն էլ
դարձեալ ձայն է թէ ոչ...

— Էրզուրումցիք ի հարկէ, հիմի
տեսնելով որ դու այստեղից պէտք է
հեռանաս, քո լաւութիւնը այլ եւ չը
պիտի կարողանաս նրանց համար անել,
նախանձից եւ սրտերի կսկծիցը հիմի ի-
րանց բերանները շուռ են տալիս եւ

սիրում, քո դէմ չը համարձակելով
որդուդ դէմ բաներ սարքել. զբպար-
տութիւններ անել...

— Փառք Աստուծոյ, էլի փառք Աս-
տուծոյ, որ ես էլ արհեստաւոր չեմ,
ընկերաշահներտ չ'ունիմ, ապա թէ ոչ,
նոյնիմ, — Աղամյն խափողն էլ ախր մի
Եւայ էր, — սղիտէ, մի Մարթաթոն
էլ իմ ասն միջում կը լինէր գուցէ,
բժնւ, բժնւ, բժնւ...

Մարդու վերջին եւ կեղտոտ սրախօ-
տութիւնը վերին ատիճանի վերաւ-
րեց կնոջ սիրտը: Ղրիգոր-աղան ախր
քարը բամբակի մէջ դրած, կնոջն այն-
պէս էր խփած: Արեգնազան-խանումը
այլ եւ չը կարողացաւ դիմանալ: Տի-
կինը մոռացաւ իրան կանացի պարկեշ-
տութիւնը, արհամարհեց որդուն ներ-
կայութիւնը եւ ձայնը բարձրացնելով
սկսեց կատարեալ կռիւ անել մարդուն
հետ եւ — ինչպէս ասում են այսպիսի
դէպքում — «տիկ դնել, պանիր քամել»:

Տիկին Արէգնազանը դատապարտում էր մարդուն անհեռաեւտութիւնը, որով Գրիգոր-աղան, առանց ազգականների առաձներին ուշք դարձնելու, վերադառնալու մի սրնէ ոսկերչու յանձնեց. «Էշը իշին քով կապես, ի հարկէ, կամ առոց կը հասնի, կամ փառոց»: Ակրիր ձեռքովդ, քաշիր հոգովդ». բորբոքուած կինը շարունակ առաձներին զօռ էր աւելիս:

— Շրանք, Գրիգոր-աղան յանկարծ մի ապտակ հասցրեց կնոջ երեսին, և արանք, ծխափայտի մի կօթ նրա քամակին:

— Տանք, տուխք, փաթ, քիւթ, տան դռները յետ արաւ Լեոնի և հայդան: Եւ տանից դուրս թռաւ:

ԺՆ.

Մարխաթունն ու Եսթերը երկար շաա երկար սպասեցին Լեոնին, բայց սա ոչ ինքն եկաւ, ոչ էլ զօնեա խոստացած նամակը ուղարկեց:

Միջնոցի ժամանակ, ընդհակառակը, Անթառեանի տան ծառան եկաւ և ոսկերչու տանը պառեց իրան փոքրիկ աղա Լեոնին: Պատանին այնտեղ չէր: Յետ դառնալիս ծառան իրան աչքերը անդադար տան քունջ ու բուջախնէրում ման էր անում. կարծես Լեոնը այնտեղ պահուած լինէր: Այդ հանգամանքը խեղճ ընտանիքի ցաւի վրայ մի նոր ցաւ ևս աւելացրեց: Փոքրիկ Կարօն էլ չ'եկաւ: Մենք զիտենք որ այդ օրը առաւօտեանից Գրիգոր-աղան մանկանը իրանց տուն ճամբայ էր: Մեծ աղան մոռացաւ պատուիրելու փոքրիկին, որ երեկոյեան, սովորականին համեմատ, ոսկերչու տանը գնայ, Կարօյին էլ «Շանին միննաթ»: Կարօն կարծեց թէ մեծ վարպետը եկել է, կամ այդ օրը պալու է, ուրեմն ոսկերչուն տուն գնալը այլ ևս աւելորդ էր: Ասած է Վրայրին ինչ հոգսն է թէ մամը թանդ է:

կէս գիշերը անցած գնացած էր, քը-
նանալու սովորական ժամանակը վա-
ղաց անց էր կացած, բայց Մարխա-
թունի ու Նսթերի աչքերը լալուց դեռ
էս չէին կշտացած: Մայր ու աղջիկ մէկ
լալիս էին մէկ կանգ առնում: Երբեմն
էլ մայրը լալիս էր, աղջիկն էր նրան
մխիթարում, իսկ երբեմն աղջիկը լա-
լիս, մայրն նրան ողջագուրում: Այդ
գիշեր դուռ ու դռկից էլ կարծես չը-
քացել էին: Եւ ցերեկվայ խաշտառակ
անցքերից յետոյ, Մարխաթունը «ինչ
երեսի ջրով կարող էր դրացիներին գի-
մել և իրան համար մի հողու ընկեր
խնցրել:

Գիշերը պարզնկայ էր: Փողոցում
ձիերի ոտնաձայն լսուեցաւ: Նախըն-
թաց օրվայ առաւօտուն գողերի ետ-
քերից զնայող զօրքը վերադառնում էր:
Երկիւղն ու ամօթը մի կողմ դրած,
Մարխաթունը, պինչը քամի մտած հոր-
թի նման, սանից դուրս թռչելով, զօ-
րապետի ձիու տուփ չփռեցաւ:

— Փաշն-ջան, աղաջան, ստքերիդ
մատնդ, կտրած ճանապարհիդ մատնդ,
մի լուր, ոսկերիչ խաչօյից ինձ մի բա-
րի լուր, թշուառ կիներ զօրապետից
ազերսում էր:

— Բաջի ¹⁾ ոսկերչու կիներ դո՛ւ ես,
կարեկցարար հարցրեց զօրապետը, որ
Հասան-աղա էր կոչուում:

— Հն, զնւրբան, ես նրա կինն եմ,
հն, ձիուդ պճեղներին մատաղ:

— Վէր կաց, բաջի, վերկաց: Միա-
միտ եղիւր, քո մարդը բոլորովին ողջ
առողջ է: Եթէ ոչ էգուց, միւս օր ան-
պատճառ նա ինքն էլ այտտեղ կը լինի:
Եւ ահա քեզ մարդուդ ինձ յանձնած
փութուշան ²⁾ և համրիչը: Արարան, տես
և միամտուիր: «Ուշադլւար, գիդէլիմ» ³⁾:
Զօրքը առաջ խաղաց:

Մարդու համակը և համրիչը անդա-
դար պաշպելով, աչքերիցը ուրախու-

¹⁾ Բոյր:

²⁾ Տամաակ, մատնաչափ նամակ:

³⁾ Տղմիք, զնանք:

թեան արտասուք թափելով, Մարխաթունը նոյն արտգութեամբ, որով դուրս էր եկել, տուն դարձաւ:

— Կարգան, Նսթերջան, չուտ արան, կարգան, տեսնումես, այ համբիշն էլ իսկ երկ իրանն է, ասումէր ոսկերչու կնիկը և զողորջուն ձեռքերով մէկ երեսը խաչակնքում, Աստուծոն շնորհակալ լինում, մէկ ճրագը աղջկան մօտեցնում:

Նամակի ընթերցումից երեսցաւ որ նախքան իրզուրումի շօրքի վրայ հասնիլը, Իլիջայի մութասարիֆը ապրանքներին և զօղերին արգէն բռնած էր, վաճառականների կեանքին ոչ մի վտանգ պատահած չէր: Նրանք բոլորն էլ բողկի պէս ողջ առողջ էին: Միայն մի երկու օր Իլիջայում պէտք է մնային, որպէսզի զօղերից յետ առած ապրանքները կարգի բերեն, դարստեն, կապտան և ապա գէպի իրզուրում ճամբայ ելնեն:

Մարխաթունի և Նսթերի տրտմութիւնը, ինչ ասել կ'ուզէ, ուրախութեան փոխուեցաւ: Հիմայ մայր ու աղջիկ մտածեցին որ «առջի իրիկուանէ» բերաններումը մի պատառ հաց դրած չէն: Նսթերը թոնրից լօթնսպասը հանեց, իսկ բղուղից բազկէ թթուն: Մայր ու աղջիկ տեփուրի ⁴⁾ հանդիպակաց ծայրերում նստեցան և սկսան խփըռաացնել իրանց համեստ ընթրիքը, Այդ ժամանակ կարծես նրանց լեզուները ևս բաց եղան:

— Մայրիկ, արդեօք Լեոնին գտան, թէ մինչև հիմայ պտուռւմ են. առաջ Նսթերը սկսեց:

— Ի հարկէ գտան, Լեոնս հօ մինչև հիմայ դրսում չէր մնալ, մայրը միամտացրեց աղջկան:

— Մարդ մէկ իմանայ թէ մինչև մթնշողը նա ճրտեղերումն է եղել մանգալիս:

⁴⁾ Փայտեայ սեղան առանց ոտքերի:

— Յերեկվայ լուրերով հետաքրքրված Լևոնն անշուշտ կսկսէր փողոցներում շրջել սրանից ու նրանից նորնոր բաներ լսելու համար։ Եւ ահա այդ պատճառով էլ գուցէ չէր կարողացել սովորական ժամին իրանց տանը լինել։

— Երբ ծառան եկաւ, արդէն բաւական ուշ էր, դիտես, մայրիկ։

— Ո՞րքան ուշ, ճրագը դեռ նոր վառած էինք։ Լևոնն տղամարդ է, եթէ մի քիչ ուշ էլ տուն գնայ, ո՞վ կարող է թերիցը բռնել։

— Քան, մայրիկ, այդ ոնց է պատահել որ Լևոնի նշանածը մեռել է։

— Մարդ է, կը մեռնի, մարդիկ բոլորն էլ մահկանացու են, որդի։ Ի հարկէ շատ ամիսս որ ջահիլ աղջիկը ճմուռաղը դեռ աչքումս մեռած է, բայց երևի, Աստուծոյ կամքն այդպէս է եղել։ օրհնեալ լինի Նրա կամքը։ Տէր լուսաւորէ հոգին. մանկութեան մեզքը Աստուած երկտուր չը տայ։ Աստուծոյ

արածին, որդի, մարդու խելքը երբէք կարող չէ հասնել։ Մեռնիմ, ես Նրա սուրբ զօրութեանը։ Մեռնողի արեգիկը, որդի, Աստուած Լևոնիս ու քեզի արեւշատութիւն տայ։ Մարիամիսը քաչկց համբարեց Եսթերի երեսը։

— Քան, մայրիկ, չք դիտեմ դու լաւ նկատեցիր թէ ոչ, դուրս գնալիս ծառան աչքերը տան քունջուրով ցոլաներից չէր հեռացնում։ Սարտաղը կարծում էր թէ մենք Լևոնին պահած ենք մեր տան մէջ, յիմար։

— Տղեար, յիմարը ինչ ուղում է անէ։ Նրա արածն էլ միթէ բանի տեղ պէտք է դրած։ Եւ էլ, շատ կարելի է թէ Արեգնազան-խառնումը ծառային այդպէս պատուիրած էր։ Լևոնիս մայրը կարելի է կարծում թէ... ես ինքս միթէ այդքան բանը չեմ հասկանում։ Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ այսուհետեւ Լևոնըս մեզ մօտ էլ չը պէտք է դայ ու գնայ։ Մեծ մարդիկ, որդի, ամեն բա-

նի վերայ էլ պէտք է լաւ միտք անեն։
Գիտէ՞, Արեգնազան խանութը այդ բա-
ները շատ լաւ գիտէ, ինչքան չը լինի,
նա էլի Կրիգոր աղային կ'ըննէ, զգնա՞
շէնը, որ շինուիս, մի գնալ աւերը, որ
աւերիս։ Աստուած նախ լեռան բարձ-
րութիւնը կը տեսնէ, ապա ըստ այնմ
ձինն կ'ազարկէ։ Այս առաջնորդու-
կերչու կնիկը ուղում էր ցտթերի աշ-
քումը բարձրացնել սրա ապագայ սկես-
րոջը։ Նա շարունակեց իրան խրատա-
բանութիւնները։ Զգուշութիւնը, Ես-
թերջան, շատ լաւ բան է։ Եթէ դու ե
լեռնս, էրէկ առաւօտ ջահլութիւն չա-
նէիք, մի վազը զգոյշ լինէիք, այն խայ-
տառակութիւնները ամենին չէին պա-
տահիլ։ Ինչի՞ այնքան վախեցաք, սար-
սաղներ, ինձ ի՞նչ դրող կարող էր պա-
տահել։ Ուշքս յանկարծ անցաւ։ Մի
քիչ յետոյ առանց ձեզ էլ ես կարող
էի ուշքի գալ։ Բայց ինչեկե՞, տեսնես
յի մեղքերիս համար Աստուած մեզ

այդ փորձանքին մէջ ես ձգեց։ Ճակատ-
ներիս գիրն էր, որդի, պէտք է կատա-
րուէր։ Բարեբաղդաբար հայրդ չուտով
կուգայ ե ամեն բան կը վերջանայ...
Թող այդ բանը ձեզ համար լաւ խը-
րատ լինի ապագայումը։ Մի ամենա-
փոքրիկ, չնչին անդուշութիւնը մալ-
դուս զլսին կարող է մեծ-մեծ փոր-
ձանքներ բերել։ Մեծ հրգեհները փոք-
րիկ կայծերից առաջանում են առհա-
սարակ...

— Քա՛, ինձ այնպէս է թւում թէ
չեմք մինչև հիմայ էլ տուն դարձած
չէ։

— Սարսա՛ղ, խելքիդ ու զգրակայու-
թեանդ¹⁾ զօռ ես տալիս։ Այս ժա-
մանակն էլ մարդ բնաւ զրսում կը մնա՛ր։

— Ո՛վ է իմանում նրա բանը։ Նոր
չէ որ ես ճանաչում եմ լեռնին։ Մի ան-
պիտան, հին սովորութիւն ունենաւ երբ
մի տեղ գնաց, սիրում է ամբողջ ժա-

¹⁾ Երեակայութիւն.

մերով նստել, երկայն բարակ խօսել, դատարկաբանել...

— Այն ժամ, դու որտեղից գիտես թէ նա այդպիսի բնութիւն ունի: Ուրեմն... այժման ջահիլներիցդ, օձիք, կատարեալ օձիք թափ տալու է հիմիկուայ ջահիլներից, անպիտաններ: Սակայն ինչ էլ որ լինի, դու երբէք չը պէտք է քեզ իրաւունք տաս որեւէ նը կատողութիւն անել այսուհետեւ: Լեոնիս, Լեոնս դատարկաբան է թէ չէ, յիմար սովորութիւն ունի թէ չէ, միանգամայն այդ քո գործը չէ: Ամեն մարդ, նամանաւանց կնիկ-արմատը, Եսթերժան, միշտ և ամեն ժամանակ իրան չափն ու ճասխանը¹⁾ լաւ պէտք է ճանաչէ, իսկ դու, տեսնումեմ, հիմիկուանից դեռ վառեկ չ'եղած, ուզում ես ձեռաց հաւ դառնալ:

— Մայրիկ, ես միմակ քեզ մօտ այսպէս խօսեցայ:

²⁾ Աստիճան:

— Այսօր ինձ մօտ խօսեցար, վաղն էլ կարող ես նրա մօտ խօսել, անայն ժամանակ, ով զիտէ, որդի: Այնպէս քու մտ ինչեր չեն կարող պատահել: Առանց այն էլ, լաւ տեսնում ես, բաղդը դարմանալի խաղեր խաղում է մեզ հետ:

— Լաւ ես հրամայում, մայր, բայց այն ամէս, խոստացաւ իբր հօրս նամակը բերելու:

— Սա էլի հաշում է: Խոստացաւ բայց աչկարայ երևում է, որ ժամանակ կամ միջոց չ'ունեցաւ: Եւ կամ չաւ կարելի է որ Գրիգոր-աղան չը կամեցաւ հօրդ նամակը մեզ ուղարկել: Առևտրական նամակ, ով է իմանում թէ միջին ուրիշ ինչ բաներ զրած կը լինէր հայրդ, որոնք մեզ իմանալը, ինչ ասել կուզէ, որ հարկաւոր չէր: Աւտաս Արեգնաղան-խանու մին էլ Գրիգոր-աղանցոյց չի տալ իրան կամ հօրդ նամակները: Եւ ինչ կնիկ-արմատի վերաբեր-

եալ գործ է դա: Ամենաբարի Աստուածը աշխարհիս բաները այնպէս է սահմանել, որդի, որ ամեն ոք իրան վերաբերեալ գործին պիտի խառնուի: Մեր գործը, Եսթերճան, ... մեղ մեռւմ է միմիայն Աստծուն փառք տալ Նրա բարի կամեցողութեանը համար: Հիմկուան ժամանակը, հիմկուան ջահուլութիւնը, կատարեալ երջանկութիւն է որդի, իսկ մեր ժամանակում . . . չը դառնան, էլ յետ չը դառնան այն ժամանակները... Ո՞վ մեղանից կը համարձակուէր նշանածին երեսը անգամ տեսնել, ուր մնաց թէ հետը նստել ու խօսել: Հաւատում ես, Եսթերճան, մինչև «պսակիս վերջին գիշերը» ես հօրդ որը որոց լինելը չը գիտէի: Մի անգամ—մինակ մի անգամ—նշանած տեղումս, հայրդ մի գիշեր ծնողքիցը ծածուկ եկած էր ինձ տեսնելու: Իմ հայրը այդ գիշերը տանը չէր, նա հիւր էր գնացել: Մայրս չէր ուղում դուռը բացանել

քո հօր առաջ, հասկանում ես, քո հօր: Այն ժամանակ դու դեռ ես չը կայիր: Քո հօր հետ մենք դեռ պսակված չէինք այն ժամանակ: Քո հայրը այն ժամանակ տակաւին իմ նշանածն էր, այն ինչպէս հիմի դու... հա, Եսթերճան, այն էի ասում: Աղաչանք, պաղատանք, անկարելի եղաւ, մայրս չը յօժարեցաւ դուռը բացանել քո հօր առաջ: Չահիլ ժամանակումը քո հայրն էլ հիմկվան պէս չէր. նա չատ չար էր: Մէկ էլ տեսնեմ, Եսթերճան, քո այս խելացի հայրը մարաքի մեծ երգկիցը տրախք յարդի վրայ ընկաւ: Ես իսկոյն փախայ տան քիչէր³⁾ մտայ: Մայրս եկաւ դուռը վրայիցս կողքեց. մայրս ասում էր հօրդ «դուրս գնա», հայրդ չէր գնում, ուղում էր ինձ տեսնել, հետս խօսել: Է՛հ, միթէ այդ կարելի բան է: Ժամանակն էլ ձմեռ էր: Նկուղում ցո՛ւրտ, խոնաւ: Ես վրաս հաստ չոր չ'ունիմ հագին: Իսկ հայրդ տեսնելով որ մայրս

³⁾ Նկուղ:

չէ ուղում ինձ նրան ցոյց տալ, վեր-
կացաւ ու նեղացած մեր տանից դուրս
գնաց: Մայրս հէնց այդ էր ուղում:
Ետքերիցը գնաց ու չրանք դուռը պինդ
կողքեց: Այդ բանը կարծես աստուա-
ծակոյս կողմանէ էր: Հայրդ հեռանա-
լիցը մի փոքր ժամանակ յետոյ մէկ էլ
տեսնեմ հայրս տուն եկաւ: Նկուզից
դուրս եկած, դողը զիգարումս ընկած
ես էլ այդ ժամանակ զընդրդ զընդր դու-
ղում էի:

— «Աղջի, Մարխաթուն, ինչ է պա-
տահել, ինչի դողում ես, որդի՞ն միա-
մտաբար հարցնում էր հայրս ինձանից:
— Ոչինչ բան չը կայ, ասում եմ, հայրիկ:
Ինչ՞ մօրս ձեռքն ու ոտքը երկրպէս
դող ելաւ այդ միջոցին: — «Հօ մէկ
բանից չը վախեցար, Մարխաթուն:
— Չէ, հայրիկ: — «Աղջի հապա ինչից
հիւանդացար: — Ձը գիտեմ, հայրիկ:
Բայց քրտինքս ելեր ու ինձ ծածկել
էր: Ինչ երկարացնեմ, Եսթերջան, մին-

չև որ ես ու մայրս մի կերպով հօրս
միամտացրինք, ինչպէս ասում են, մի-
բըն էլ մեզ հասաւ: Հապա, որդի մենք
այսպիսի օրեր չենք տեսել:

— Մայրիկ, թող դու քո հօրը ասէիր,
որ իմ հայրը ծածուկ ձեր տունն է: Ե-
կել և դու նկուղում մտնել ես և այդ
պատճառով դողում ես, ասաւ Եսթերը
մօրը: Մարխաթունը մպտաց աղջկան
միամտութեան վրայ և պատասխանեց:

— «Դու ուղում էիր որ թէ մայրս և
թէ ես նոյն գիշերը և եթ շահատանկ
լինէինք: Մանաւանդ իմ հայրս, այդ-
պէս բան ամենիկն, նա ամենիկն չէր
սիրում: Իմ հայրը, Եսթերջան, վատ
բան սիրող մարդկերանցից չէր: Հայրս
այնքան խիստ բնաւորութեան տէր
մարդ էր, որ երբ եղբայրս (ինձնից մեծ
ես մի եղբայր ունէի) մեռաւ, հարսս
իրան երկու տղային առաւ և եղբօրս
թաղումից մի ամիս յետոյ անմիջապէս
հօրանց տունը գնաց:

— Ինչի համար, մայրիկ:

— Նրա համար, որ հայրս պահանջում էր որ հարսս առաջուան նման էլի միշտ հօրս ծառայութեանը կանգնի. իսկ հարսս երկրորդ ծննդականութիւնիցը յետոյ մի տեսակ տկարութիւն ունեցաւ, որով գիշերները չէր կարող երկար ժամանակ ոտքի վրայ կանգնած մնալ: Իսկ հայրս, և մինչև անգամ մայրըս, այդ բանը խստիւ պահանջում էին. այն ժամանակ կարգն այդպէս էր, որ գիւ Քանի որ եղբայրս դեռ կենդանի էր, հարսս վայնաչար իրան ծառայութիւնները հօրս առաջ էլի կանէր, բայց երբ եղբայրս մեռաւ, հարսիս ծնողքը վերառան նրան իրանց մօտ տարան:

— Մայրիկ, եթէ որ հարսը հիւանդ էր, թող գիշերները վերընկնէր իրան անկողնումը հանգիստ քնանար. նրան ի՞նչ էր ասում որ երկար ժամանակ ոտքի վրայ կանգնած մնայ:

— Խուլ չէիր, ինչի ասածներս չի-

մացար: Ասում եմ Խոր այդ պահանջում էր հայրս: Այդ ընդհանուր աղաթ էր, ասում եմ, այն ժամանակ: Ախր տան հարսը պարտական էր սկեսայրի անկողինը պատրաստել. նրա ձեռքին լուացութեւն ջուր տալ, հանուեցնել, հագուեցնել: Եւ այդ ամենը նա պէտք է աներ առանց խօսելու: Նա չը խօսէր: Մինչև մեր տանից հեռանալը՝ հարսս, որ վեց տարվայ պսակված կին էր, դեռ ոչ մի անգամ հօրս հետ խօսած չէր: Բացի դրանից ամենայն երեկոյ հօրս պառկեցնելոց յետոյ, հարսս պարտական էր նրա գլխին բարե բըռնած կանգնել, մինչև որ հօրս քունը կը տանիր: Իսկ հօրս քունը, Եսթերըս, շատ ուշ կը տանէր: Առաւօտներըն էլ հայրս շատ շուտ զարթել գիտէր: Նա որ զարթէր, պէտք է որ հարսս զարձեալ նրա կողքին լինէր, որպէս զի... Մարխաթունի խօսքը բերնումը մնաց:

ԺԶ.

— Չըք, թըք, չըք, թըք զրօտի դռուք
թակում են յանկարծ:

— Մայրիկջան... երկիւղից նսթերը
ճչաց:

— Չո՛ւշ, անմախ, ինչ եղաւ, ինչից
վախեցար. մայրը կշտամբեց աղջկան:

— Մայրիկ, աւտաս գող է եկել...

— Չըք, թըք, չըք, թըք, դռան
հարուածները կրկնուեցան:

— Քա՛, Աստուած է վկայ, գող է
եկած:

— Աղջի յիմար, ինչ գոթութիւններ
ես անում: Ճրագը ինձ տուր, շուտ:

— Մայրիկ, դուռը մի բացանել:

— Հեռացիր կշտիցս, անպիտան, քիչ
է մնում, որ ինձ էլ վախացնես: Աղջ-
կայ զլխին մի բռունցքն իջեցնելով,
Մարխաթունը յետ մղեց նրան, իսկ
ինքը ճրագը ձեռին գէպի դուրս գնաց:
Ոսկերչու կնիկը երեսը խաչակնքում էր
անդադար:

— Չըք, թըք, չըք, թըք...

— Ո՞վ ես, բակի միջից հարցնում է
Մարխաթունը:

— Բաց, ես եմ:

— Դու ո՞վ ես:

— Քա՛, կարծեմ հայրիկիս ձայնն է,
բաց արա՛, շուտ: Նսթերը ուրախացած
եկաւ մօրը մօտ:

— Հայրիկդ չէ, ես եմ, բաց արէք:

— Դու ո՞վ ես:

— Աբլաջան, բաց, ես եմ, ես, Լեո-
նը, Լեոնը...

— Լեոնը, օրհնեալ ես Աստուած.
ձայնը ինչպէս էլ փոխուած է:

— Երեի, մայրիկ, մրսել է, բաց...

— Լեոնջան այս միջոցում փողոց-
ներումը դու ինչ ես շինում: Աղջի նս-
թեր, մի քիչ առաջ քեզ հոգին սո՛ւրբ
խօսացրեց:

— Աբլաջան մէկ առաջ բաց արա՛,
պատճառը յետոյ կ'իմանաս:

— Մինակ ես, թէ հետո ուրիշ մարդ
էլ կայ:

— Մինակ եմ մինակ, չճշտ, բաց արէք, ցրտից կոնկոռում եմ:

— Մայրիկ, մի քիչ առաջ դու ինքըդ չէիր գովում քո մօր վարժունքը դէպի իմ հայրը. հիմի դու ինքդ նոյն բանն ես անում, ասաւ Նսթերը: Մարխաթունը պատասխանեց.

— Այդ քո գործը չէ, սննդախ, ինձ խելք սովորացնող հիմի դու չը մնացիր: Դռան կշտից հեռացիր, թէ չէ հիմի վնայ կուգայ գլխիդ:

— Նսթերջան, Նսթեր, գոնեա դու ինքդ բաց արա, դրսից լեռնը ձայնում էր:

— Հը, սնց չէ, հապա թող Նսթերը մէկ փորձէ քո առաջին դուռ բացանել, և կը տեսնի թէ ինչ օրի կը հասնի:— Լեռնջան, ձեր տանիցն ես գալի, թէ սրիչ տեղից:

— Հա, հա, մեր տանիցը, չճշտ բացարէք:

— Երբ որ ձեր ծառան այստեղից

վերադարձաւ, դու արդէն տանն էիր:

— Հա, հա, բացարա, վարպետիս նամակը բերել եմ որ ձեզ մօտ կարդամ:

— Քա, դէհ բաց, չես տեսնում դողը խեղճի ջիգարն է ընկել. հիմի հօնաբոլորովին օտար չէ... Նսթերը էլի միջամտեցաւ:

— Դէհ, չուտ բացարէք նամակը ձեզ տամ, իսկ ինքս ուրիշ տեղ եմ զնալու հարկաւոր գործով:

— Այսուհետեւ մեզ նամակ հարկաւոր չէ. ամինչեւ աղն եկաւ, մատաղը պարպաւ. նամակը դու քեզ համար պահիր: Ես քեզանից առաջ վարպետիցդ արդէն նամակ ստացայ, լեռնջան:

— Բայց ես սրիչ բան էլ ունիմ ձեզ ասելու: Բացարէք չճշտ.

— Կարող ես առաւօտուն գալ և ասելիքդ ասել:

— Չախք, թախք, չախք, թախք, դռան հարուածները սաստկացան դրսից:

— Լեոնիդան գծութիւններ մի անել.
Դուռ ու դռկից նոր մեկանց մեր գըլ-
խին մի հաւաքել:

— Արլաջան քեզ ասում եմ բաց
արան, թէ չէ հիմի և եթ ողջ փողոցը
մէկ գլուխ ոտքի կը կանգնացնեմ.
Չմիք, թրմիք...

— Կայ, կայ, այ տղայ, ի սէր Աս-
տուծոյ. Եսթերի դու ներս գնա. Լեոն-
իդան, դեռ շատ գիշեր կայ:

— Չէ, չէ, արշալոյսը բացուելու
մօտ է:

— Դեռ արշալոյս ո՛ր է, քնչ ես աս-
ում, այ տղայ, դեռ Աղամայ մուծը
նոր է կոխել⁴⁾, ասաց Մարխաթունը
և կտուրի լուսամտից դէպի երկինք
նայեցաւ:

— Աքաղաղները վաղուց կանչել են,
հացաթուխներնու երկաթագործները

⁴⁾ Լուսադէմից աստջ եղած մուծը
ռամիկների կարծիքով, Աղամը
դրախտիցը արտաքսուեցաւ:

վաղուց վեր կացած աշխատում են. Դէ-
բաց, արլա:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն
սրբոյ, Եսթերի մայրը երեսը խաչա-
կներէց և բռնը բացարաւ. Նա նախ
գլուխը դուրս հանեց, աղջամղջին մէջ
այս և այն կողմը նայեցաւ և ապա Ան
թառեանին ներս առնելով գուռը կող-
րեց:

ԺԶ.

Երեքով միասին ելան տան սէքիւն
նստեցան. Եսթերը, Լեոնիցը բուական
հեռու, մօր կշտին նստեցաւ. Մար-
խաթունը փեսային շտապեցնում էր,
որ սա շուտով իրան ասելիքը ասէ ու
գնաւ փեսան նազուտուղ էր անում.
Մի այդպիսի ժամանակ հայրական տա-
նից դուրս գալը Լեոնը այսպէս մեկնեց.
Հօրս հրամանաւ, ասաց նա, ծառային
հետ գնացինք խանը — քարվանսարէն —
և մի ձի վարձեցինք, որպէսզի առաւօ-
տեան վաղ ես գնամ Խլիջա վարպետիս

հետ միասին ապրանքները բերելու և վալիի յանձնարարական նամակը մոտ թասարիֆին տալու. Ծառան դնաց տուն, իսկ ես, դարձեալ հօրս հրամանաւ, եկայ այստեղ ձեզ միամտացնելու:

Այդ խօսքի վրայ Մարխաթունն ու Եսթերը Անթառեանին յայանեցին Հասան-աղայի վերադարձը և ոսկերչու նամակն ու համրիչը Լեոնին ցոյց տուին: Լեոնը շատ ուրախացաւ և իրան հերթում ծոցիցը մի ինչոր նամակ հանելով կարդաց նոյնպէս: Նամակը իբր խոստացուած նամակն էր, որը Եսթերին չը տուեց կարդալու, պատճառաբանելով թէ նրանում կային այնպիսի կետեր, որոց մասին Գրիգոր-աղան իբր հրամայած էր կնիկ-արժատներից ծածուկ պահել: Մարխաթունի մարգարէութիւնը իսկ և իսկ կատարուած էր: Այնուհետեւ, մինչև արշալոյսը բացուիլը, մինչև ձիաւորի գալը, Անթառեանը խնդրեց որ իրան թոյլ

տան այնտեղ մնալու: Դրացիներից այլ ևս երկիւղ կրելու վտանգ չը կար, որովհետեւ, ասումէր Լեոն Անթառեանը, հայրս վաղը և եթ դրանց բոլորին էլ պէտք է բանդարդել տայ, եթէ համար ձակուին միւսանգամ ձեզ կամ իմ վրայ խէթ աչքով նայել, կամ մեզ անպատուել. Վերջին բացատրութիւնը շատ լաւ ապաւորութիւն գործեց թէ Մարխաթունի և թէ մանաւանդ Եսթերի վրայ, Սրանք թոյլատրեցին Լեոնին մինչև արշալոյսի բացուիլը մնալ իրանց մօտ: Դշխուհինի հիւանդութեան և մահուան առթիւ դարձեալ առարկայ եղաւ ի վերջոյ Անթառեանը դրակահապէս յայտնեց որ իրան Եսթերին հետ նշուած լինելը ծնողացը մէջ արդէն վերջացած բան է, միայն ի սլատիւ ախալցխացի Մարկոս-աղային, այդ հայնը պռայծմ չը պէտք է դուրս հանել մինչև 15 20—օր:

Պատանին զրսում բաւականին մըր-
սած էր: Նրա խնդրանքը և Մարխա-
թունի թոյլտուութեամբ Յսթերը նշա-
նածի քամակին մի շաւ ձգեց, կռան
տակին մի բմբուլ բարձ գրեց: Մար-
խաթունը անդադար նայում էր երկն-
քին: Աղամայ մութը դեռ ևս անցած
չէր: Զոքանչը մի պզտիկ ամանով չոր
միրգ բերեց և փեսայի առաջը դրեց, որ
սա լէկլէմիշ լինի՝ ժամանակ անցկաց-
նէ: Ինքն էլ թեշիկը առնելով սկսաւ
մանել: Լեռնի թախանձանքը Յսթերը
իրան բան ու գործից ազատ մնաց: Ա-
ղատամիտ Մարխաթունը թոյլ տուեց
աղջկան իրան նշանածին հետ խօսակ-
ցելու: Ինքը, Մարխաթունը, նստած էր
երկու ջահիւնների մէջ տեղում:

— Խաղ, տանդ, բնաւ չը գիտես, Յս-
թեր ջան, հարցրեց փեսան նշանածից:
Աղջկայ տեղակ մայրը պատասխանեց
փեսային:

— Հօ Յսթերս ^{ստորի} աչըդ չէ, ոչ էլ ձայ-
նաւոր տիրացու:

— Ափսոս որ բուլկարիս ¹⁾ մօտս չէ,
արլաջան, եթէ ոչ ես թէ կածէի և թէ
կ'երգէի: (Լեռնը լաւ բուլկարի ածել
իմանում էր):

— Դէհ, ծանր, շնորհքով կացիր,
Լեռնջան: Հիմի քնչ բուլկարի ածելու
կամ երգելու ժամանակ է. Համբերիր,
որդի, մի քիչ էլ սպասիր... օրը հայ
քարին հետը: Քունդ փախցնելու հա-
մար, եթէ ուզում ես դու հանքեր ²⁾
ասա, Յսթերս թող լուծէ:

— Ես հանք չը գիտեմ, թող Յսթե-
րը առաջարկէ, ես ինքս կը լուծեմ:
Յսթերջան, Յսթեր, իրաւ մի քանի
հանք տաս:

— Առաջ դու ասա, յետոյ ես:

— Ոչ, առաջ դու, յետոյ ես:

— Եսթերս ուզիդ է նկատում, տը-
ղամարդը դու ես, առաջ դու սկսիր:

— Ես իմ գիտեցած հանքերս մոռա-

¹⁾ Փոքրիկ սաղ.

²⁾ Հանելուկ.

ցած եմ. թող Եսթերը առաջ սկսէ,
արլա, մինչև ես կը մտաբերեմ:

Հա, չէ, չէ, հա, կը լինի, չի լինի,
յարմար է, յարմար չէ—վերջապէս ո-
րոշուեցաւ որ նախ օրիորդը սկսէ: Ես-
թերը սկսեց:

— « Հանք հանք հրամանք, եսթը պը-
ռան դէմ առանք»—այս բնչն է:

— Եսթերջան, այդ մեծ պառն է:
Եւ շատ յարմար է դալիս մեր...

— Դէհ հիմի դու ասան:

— Դու դեռ մէկն էլ ասան, յետոյ
ես կ'ասեմ:

— Չեմ, չեմ, դու ուզում ես ինձ
խաբել:

— Չէ, Աստուած է վկայ, Եսթեր-
ջան, ես քեզ չեմ խաբում: Դու դեռ
մէկն էլ ասան մինչև ես կը մտածեմ:

— Դէհ, ասան, Եսթերջան, ֆլաս
չ'ունի, դու մի հանք էլ ասան: Մայրը
աղջկան նորից իրաւունք տուեց: Ես-
թերը Լլի սկսեց:

— « Այստեղ կուկուզ ³⁾, այնտեղ
բուրուզ ⁴⁾, ամեն մարդ էլ կանգնի
գլխուս» — այս բնչն է:

Լեոնը մտածմանց ընկաւ: Մայր ու
աղջիկ սկսան ծիծաղել Լեոնի վրայ, որ
այդ հասարակ, սովորական հանքը չը
կարողացաւ իսկոյն լուծել, այլ մտա-
ծում էր: Բայց Լեոնը ուրիշ բանի վը-
րայ մտածում էր: Այդ հանելուկի բա-
ռերը, իմաստը, պատանին շատ յար-
մար գտաւ իրան վիճակին: Չը գիտեմ,
Եսթերջան, ասաց Լեոնը: Բայց այդ
հանքը հօ դու իմ մասին չ'ասացիր, հո-
գիս, այդ հօ ես ինքս չեմ, Եսթերջան:

— Քահ, քահ, քահ, քահ, մայր ու
աղջիկ նորից ծիծաղեցան:

— Աւելն է, Լեոնջան, աւելը, Մար-
խաթունը ինքը լուծեց հանելուկը: Ա-
ւելն է, որ ամեն տեղ և ամեն մարդու
ոտքի տակ վայր է ընկած: Անթառ-

³⁾ Կկզալ, վայր ընկնիլ:

⁴⁾ Բըզլի, գլորուիլ վայր ընկնիլ:

եանը էլի մտածմունքի մէջ ընկաւ:

— Այժմ հերթը քոնն է, ապաց Եսթերը:

— Երեքը երրորդութեան նշան է, Եսթերջան, դու մէկն էլ ասա, այնուհետև հերթը ինձ է զալի և ես անպատճառ կ'ասեմ:

— « Երկայն աղիք, ծայրը ծաղիկ » — այս ինչն է:

— Այդ մոմն է և նրա ծայրի լոյսը, Եսթերջան:

— Դէհ հիմի դու ասա:

— « Կարճիկ աղիք, ծայրը ծաղիկ » — այս ինչն է, Եսթերջան:

— Դարձեալ մոմն ու ճրագն է, կարմրելով Եսթերը պատասխանեց և վերկացաւ աշտանակի մէջ մի նոր մոմ անցկացրեց: Առաջուայ մոմը արդէն հանգչելու մօտ էր:

Շատ նոր-նոր հանելուկներ առաջարկուեցան երկու կողմից, այնպէս որ վերջ ի վերջոյ Անթառեանի քունը

տարաւ: Գթոտ զորանչը նրա գլխի տակի բարձը կամացուկ ուղղեց, վրան մի թեթև վերմակ ձգեց և ճրագը փեսայի աչքիցը հեռացրեց: Մի քիչ յետոյ նշանածի օրինակին հետևեցաւ և Եսթերը: Գորովագութ մայրը սրան վրան էլ ծածկուտեց: Իրան քունը փախցնելու համար էլ Մարխաթունը բղուղից մի քանի կտոր թթու հանեց կրկին և թէ ուտում էր, թէ թէչիկ մանում:

Արթուն կնիկ-արմատը իրան աչքերը կտուրի լուսամտուտիցը չէր հեռացնում: Աղամայ մութն էլ, դժբաղդաբար, չէր անցնում: Գրեթէ ամբողջ 24 ժամվայ յողնածուծիւնը Մարխաթունիցը ևս քուն էր պահանջում: Ջահլիւների տնոյշ մշմշոցը վերջապէս արթուն կնոջ աչքերն ևս կամաց-կամաց գայթաղղեցրին և Մարխաթունը չորս անգամ կընքուարտում էր, մի անգամ թեչիկ պտտացնում: Ի դուր չէ ասած թէ՛ «քունը քուն է բերում»: Ի վերջոյ

Մարխաթունը ևս անզգայաբար զլուխը
փոքրիկ աթոռին դէմ տուեց, որպէսզի
մի կունք, մի փոքրիկ կունք միմիայն
առնէ, մէկ աչքերին «ջիջուն կոտրէ»
և ապա վերկենայ ու փեսային ճամբու
դնէ: Բայց, ասած է, խորհուրդ մարդ-
կան, կամք Աստուծոյ:

ԺԷ.

Գիշերը վրայ էր հասել, բայց լնոն
Անթառեանը չը վերադարձաւ: Առա-
ջին անգամն էր, որ պատանին հայրա-
կան տանից փախ տուեց: Այր և կին
Անթառեանների համար լնոնի այդ
վարմունքը սկզբում մի հանակ թուե-
ցաւ, բայց հանակը յետոյ եղաւ զագա-
նակ: Մարդուցը աւելի Արէգնազանը
ինքը աւելի տակ ու վրայ էր լինում:
Անդադար ծառային ուղարկում էր այս
և այն ազգականի ու բարեկտմի տունը,
բայց ծառան յեւ էր դառնում միշտ
ունայնաձեռն, լնոնը ոչ մի տեղում
չը կար: Մենք զիտենք որ սկզբում

«առջի իրիկուանէ» նա ոսկերչու տանը
ևս չէր:

Մինաս-աղան — Գրիգոր-աղայի փե-
սան — կնոջը հետ միասին վերկացաւ ա-
ներձագ-աղայի տունը եկաւ, որը որոց
լինելը իմանալու և աներձագին ու նրա
կնոջը յուռադրելու համար: Արէգնա-
զան-խանումը այդ ժամանակ, կարծես
մի ձագակորոյս մատակ առիւծ դարձած
լինէր: Գլխի մազերը պոկելով, ոտքերը
գետնին խփելով բարկացայտ և սպա-
ռացայտ նա պահանջում էր մարդուցը
որ սա ինքը գնայ և իրան ձեռքով
գտնի որդուն:

— Տղաս զլուխն առաւ կորսւ արդ-
եօք... գետն ընկաւ խեղդուեցաւ...
վհերի մէջ զլորուեցաւ... գայլ ու գա-
զանի կերակուր եղաւ... ել, ել, անաս-
տուած, անօրէն, ինչ նստել դու ծխա-
խոտիդ զօռ ես տալիս, ել գնա և բեր
լնոնիս, ձագակիս, գառնուկիս, մէկ
ու ձար զաւակիս... հը, հը, հը... մար-

դու երեսն ի վեր նախ աղաչում և ապա լաց էր լինում Արէգնաղան-խանումը: Գրիգոր-աղան—ինչպէս ասում են—սքլեր, մուկ էր կտրել: Նա կնոջը ոչինչ պատասխան չէր տալիս, գուցէ երկիւղ կրելով որ ցերեկը իրան կողմից կնոջը բաժին ընկած չրակքներն ու տրակքները, կնոջ կողմից այժմ իրան փոխանցուէին: Գրիգոր-աղան խելօք մարդ էր: Նա գիտէր որ մի գիժ միւսին պատահելիս, իրան դաւադանը չէ ցոյց տալիս: Արէգնաղանի հոգեկան դրութիւնը վատ տրամադրութիւնումն էր այդ միջոցին, բայց այդ կիներն էլ ակնհայտ մտածում թէ իրան առաջարկութիւնը խելքի մօտիկ բան է: Անթառնանք, Գրիգոր-աղան, գիշեր ժամանակ էր դուրսում փողոցները ընկնի և պտուէ, համ—լեռնին, իրան որդուն. աւելի հեշտ է այդպիսի որդուց զրկուել, քան 40 տարվայ պատիւն ու համարմունքը էր դուրսում ցինների աչքում ոտնատակ անել:

Գրիգոր-աղան մեռնել չէ ուղում ինչ թէ նրան չորս հոգով չը տանեն գերեզմանատուն, այդ անխելք կիներ հիմի կանգնել է ինչեր է ասում—յանուն Հօր և Որդույ և Հոգուն Սրբուն:

Գրիգոր-աղային ոչ միայն իրան հաււոյն չէր դալիս այդ բանը, այլ նա այդ անյարմար համարում էր մինչև անգամ Մինաս-աղայի համար: Բայց այդ բարակ բաներից այնքան տեղեկութիւն չ'ունեցող Արէգնաղան խանումը իրան ասածի վրայ պնդում էր միշտ: Արէգնաղանը ակնհայտ անհաւատ էր, պէտք էր վերջապէս մի կերպով հանդարտեցնել Արէգնաղան-խանումին: Վիճակը Մինաս աղային ընկաւ: Վերջինս վերառաւ տան ծառային և ընկաւ էրզուրումի փողոցները: Ոսկերչու տան երթկի կըտուրից Մինաս-աղան երկու անգամ լրտեսեց և տեսաւ, որ լեռնը, դժբաղդաբար, այնտեղ էլ չը կար:

— Է Տնաւեր, տնաւեր, ել, գնա որ-
դուս գտիր, բերո՝ տիկին Արէգնաղա-
նը Գրիգոր-աղային հետ չարունակ կը-
ռիւ էր տալիս, երբ Մինաս-աղան Էր-
զուրումի փողոցները չափչփում էր։
Խեղճը այս կողմն ընկաւ, այն կողմն
ընկաւ, օտքերուն կաշին կերաւ և վեր-
ջապէս — տան դադանիքը ողջ Էրզու-
րումում չաւ անելից յետոյ — մի հա-
ցաթուխի մօտ Լեոնին գտաւ։ Ոչինչ
բանով պատանին չը համաձայնեցաւ,
հօր տունը դառնալ։ Առածը ասում է.
«անձարը կերել է չաչ ու բանջարը»։
Մինաս-աղան հացթուխին պատուիրեց
— մի քանի դուռուշ էլ փող ընծայեց.
— որպէսզի Մրտօն (հացաթուխը այդ-
պէս էր կոչվում) Լեոն-աղային լաւ
մտիկ տայ, Գրիգոր-աղայի որդուն վը-
րայ գիշերը լաւ ծածկուէ, առաւօ-
տուն էլ, մինչև Մինաս-աղայի կրկին
այնտեղ գալը, պատանուն բաց չը թո-
նէ Մրտօն։ Մինաս-աղան հեռացաւ։

Ճանապարհին նա կրկին և կրկին պա-
տուիրում էր ծառային, որպէսզի Գր-
իգոր-աղայի և Արէգնաղանի առաջ ի-
րան ասելիքները — Լեոնի վերաբերու-
թեամբ — ծառան ինքն եւ իրան կողմից
հաստատէ, զիսէնթ ու խելառ. բաներո
չը դուրս տայ իրանից։

— Հը, գտար, տեսար, այս եղաւ Ա-
րէգնաղանի առաջին խօսքը, երբ Մի-
նաս-աղան ներս մտաւ։

— Գտայ, տեսայ, միամիտ եղէք։

— Ո՞ւր, որտեղ, ո՞ւմ տանը, ինչի՞
հետք չը բերեցիր։

— Քնած էր, չ'ուզեցի քնաթաթալս
անել, ասաց Մինաս-աղան և միառմի
պատմեց թէ ինքը ինչպէս դիւրու-
թեամբ գտաւ Լեոնին Թէոդորոս-աղայի
(որ Գրիգոր-աղայի հօրեղբայրն էր) տա-
նը։ Մինաս-աղան երկու ժամի չափ
Թէոդորոս-աղայի տանը իբր նստեցաւ,
ծերունու հետ երկար խօսեցաւ։ Նոքա
ղահվայ խմեցին։ Կողոպտուած կարա-

ւանի մասին առարկայ բացարին։ Թէ-
ոգորոս-աղան թէ շատ ուրախ էր
որ իրան եղբոր որդի Գրիգոր-աղան էր-
գուրումից մեկնելից առաջ մի անգամ
ևս առիթ ունեցաւ հայրենակիցներին
օգնութեան հասնել և աւաղակներին ետ-
քերցը խկոյն մի գունդ լըօրք ուղար-
կել տալ։

— Բայց որպէս հին մարդ—յարակ-
ցեց Մինաս-աղան—Թէոգորոս-աղան է-
լի այն կարծիքիցն է, աներձադ-աղա,
որ ձեր այստեղից հեռանալը մեծ սխալ
քայլ է, թէ դուք իբր թէ Ախալցխայ-
ումը ևս այն լինելու չէք, ինչ որ այս-
տեղ էք, թէ մեծ վատտակի ետքից
ձգտողը քչիցն էլ կը զրկուի, թէ...
մանաւանդ որ երկիրը, Ախալցխան օ-
տար է և անծանօթ...

Մերունի հօրեղբոր այդ և այդպիսի
առականքը առաջին անգամը չէր որ
Գրիգոր-աղան լսում էր, ուստի և, ինչ-
պէս մինչև հիմայ, այս անգամ ևս դար-

ձեալ բանի տեղ չը դրեց ծերունու
խրատները։ Անթառեանը դարձաւ դէ-
պի ծառան։

— Դժ, անպիտան, ուրեմն դու հօր-
եղբորս տանը եղած չես։ Տրաւք, ծխա-
փայտի մի կոթ հոսցրեց Գրիգոր-աղան
ծառայի զլիւն։ Նա պատրաստվում էր
երկրորդ հարուածը տալու, երբ Մինաս
աղան ձեռքիցը բռնեց ասելով։

— Ձեր տեղը ծառային ինչի խը-
փում ես. նա ոչինչ յանցանք չ'ունի
եւ Մինաս-աղան միառմի պատմեց, ի-
բրը զթէ ծառային Թէոգորոս-աղայի
տանը հանդիպած ժամանակ լեռնը այն-
տեղ չէր և չէր կարող լինել։ Այդ ժա-
մանակ լեռնը—չարունակեց Մինաս-
աղան իրան ասուլիները—Թէոգորոս
աղայի հետ դնացած են եղել մեծաւո-
րի.¹⁾ մօտ։ Նրանք չեն իմացել թէ օ-

¹⁾ Առաջնորդ. գաղթականները մինչև
հիմայ այդպէս են կոչում իրանց հոգե-
ւոր հովուին։

բերումս մեծաւորը շրջում է վիճակում։
Մեծաւորի մօտ գնալուն պատճառը
Թէոդորոս-աղան չ'ասաց ինձ, բայց
վաղը և եթ քեզ պէտք է ասէ։ Կար-
ծեմ առարկան լինի ու ոսկերչու
աղջկայ մասին է։ Թէոդորոս-աղան ծե-
րութեան աշկարայ նշաններ է ցոյց
տալիս։ Նա, կարծեմ, այն կարծիքի է,
աներձագ-աղա, որ լինի միաքը ծու-
ռըն է, թէ պէտք չէ այդ աստիճան
ընդդիմանալ նրա ցանկութեանը...

— Պէ, հէրիֆ²⁾։ Ի դուր չէ ասած.
սեօթանասունն անց, խելքն արդէն դըլ-
խից թռած, բացագանչեց Գրիգոր-ա-
ղան և տեղիցը վերկենալով ծխախոտը
նորոգեց։ Նա լուռ էր։ Մտածմունք-
ները շատացան։

Մինաս-աղան և իրան կինը շատ աշ-
խատեցան այր և կին Անթառեաններին
հաշտացնել մէկզմէկու հետ, բայց այդ
անկարելի եղաւ։ Արէգնաղան-խանու-

²⁾ Խռված ծեր.

մը իրան արածների վրայ ստըջացած
էր, բայց այդ արդէն ուշ էր, Արդէն
գլուսնիակը երթից անց էր կացել։
Գրիգոր-աղան շատ մեծամիտ էր։ Կինը
չէ, ով ուզում է թող լինի, Գրիգոր-
աղան կատակներ չէ սիրում։ Եթէ լե-
ւոնը Արէգնաղանի որդին էր, իրան
հերթում Գրիգոր-աղան էլ Արէգնաղա-
նի մարդն էր, 25 տարւոյ էրիկն էր,
Արէգնաղանի գլխուն տէրն էր։

Ուրիշներիցը, մինչև անգամ փաշա-
ներից ու վալիներից, Գրիգոր-աղան չէր
լսած այն խօսքերը, ինչ որ այդ երեկո-
յին նա կնոջից լսեց։ Գուրս է գալիս
ուրեմն որ Անթառեան Գրիգոր-աղան
սուրիշին խրատող է, իսկ իրան տան
մէջ լուրջող³⁾։ Քսան և հինգ երկար

³⁾ Անհոգ, անփոյթ.

տարիներ մարդուն դիմաց ձայն, ծրար-
տուն անգամ հանել չը համարձակուի
Արէգնաղանը, երբ ուրեմն մի օր ձե-
ռին «Քրտանտ» ¹⁾ ունեցաւ, այդպէս
վարվեցաւ, հա: Տարին մի զատիկ, այն
էլ հաւակաւիկ, հա:

Մինաս-աղան և իրան կինը սրտչեցին
այդ գիշերը Անթառեանների մօտ անց-
կացնել, որպէսզի Գրիգոր-աղայի և Ա-
րէգնաղան խանութի մէջ մի նոր բան
չը պատահի, նրանց մէջ տեղից մի
նոր սե կառու չ'անցկենայ: Արէգնա-
ղանը հիւրերին միւս սենեակը հրաւի-
րեց, որպէս զի ընթրեն: Գրիգոր-աղայի
ախորժակը զեռ ևս բացուած չէր: Նա
իրան համար ման էր գալիս և մտա-
ծում էր. իսկ մտածելու բաներ, փառք
Աստուծոյ, Գրիգոր-աղան չատ ունէր:

¹⁾ Առիթ:

Մի ընդհանրացած կարծիք կայ թէ
տաճկահայերը ճշգիւում ու հարստահար-
վում են թէ տիրող ազգից և թէ քրի-
ստոնցից: Այդ կարծիքի ճշմարտութիւնը
բոլորովին թխտել անկարելի է: Բայց
տաճկահայերի համար ի թէ կայ մի խոկա-
պէս հարստահարող տարր—դա հայկա-
կան այս կամ այն դասակարգն է:
Խամկորէն զրան տուում ենք «կոթը
մեզնից է»:

Այդ կոթերը եղած են և կը լինին:
Նրանց արդարացնելու համար չատ և
չատ հիմունքներ կարելի էր առաջ բե-
րել, բայց մենք խօսում ենք իրողու-
թեան և ոչ պատճառների վրայ: Եւ
խօսում ենք միմիայն Անթառեան Գր-
իգոր-աղայի վրայ: Մենք պիտենք որ
այդ մարդը մեծ յարգ ու պատիւ վայե-
լում էր Երզնուում թէ հայերի և թէ
աւերութեան պաշտօնատար անձինքների

կողմից: Նա բաւականին նշանաւոր
դեր էր խաղում տիրող իշխանութեան
և սրա հպատակների մէջ, էրզուրումի
վալիների նպատակները այնքան շատ ու
բազմակողմանի չեն, կաշառակերու-
թիւն—ահա այդ պաշտօնատարների ա-
մենագլխաւոր նպատակը: Այդ նպա-
տակին շատ յարմար գործիք էր Գրիգոր
աղան: Մենք տեսանք որ էրզուրումի
վաճառականները Անթառեանին ձեռ-
քով հարկւր լիրայ տուին վալիին:
Պէտք է գիտնալ որ այդպիսի յանձնա-
րարութիւններ յանձն առնելը և կատա-
րելը Անթառեանի համար առաջին ան-
գամը չէր:

Քսան տարի շարունակ, այլ և այլ
միջոցներով, Գրիգոր-աղան կեղեքում
և հարստահարում էր էրզուրումի հա-
յերին կաշառակերւծ պաշտօնատարնե-
րի անյազ կոկորդներին բաւականու-
թիւն տալու համար: Ահա թէ իսկապէս

ինչով պէտք է մեկնել Անթառեանի
մեծակշիռ դիրքը Անադօլիայի մայրա-
քաղաքում: Անթառեանները կարող են
շահասէր լինել, փառասէր լինել, կա-
րող են այս ու այն անձնական յատ-
կութիւններն ու ձգտումները ունենալ
աչքի առաջ, երբ նոքա գործում են
օտարի համար: Այդ յատկութիւններից
և ոչ մէկի համար նրանք, իմ կարծի-
քով, այնքան դատապարտելի չեն, որ-
քան իրանց տգիտութեան, կարճատե-
տութեան համար: Եթէ նրանք կարճա-
տես չը լինին, չհն դնալ իրանց ընտրած
ճանապարհով, որի փայլուն շաւիղներն
ու կողմերն միմիայն տեսնում են, իսկ
այն վիճը, որ այդ ճանապարհի գլխին
փորած է, յատկապէս իրանց համար,
նոքա այդ չեն տեսնում:

Ինքնապաշտպանութիւնը մի սրբազան զոհողմունք է, որ բնութիւնը դրած է մարդուս և ամեն մի կենդանու մէջ:

Անթառեանին Երզնւոյ մեկնիւր վալիի սրտովը չէր: Նա նորանում կորսնցնում էր մի անձն, որից մեծ վատակ ունէր իրան գրպանի համար և մեծ օգնութիւն իրան վարչական գործերի համար: Վալիին այդքան պիտանի լինելից յետոյ այդ Անթառեանը այժմ յանդգնութիւն է ունենում թողնել Երզնւոյ: Ա՛նց չէ: Նա, ասենք, աղաւ հպատակ է, կարող է գնալ, ինչո՞ւ չէ, լայց նախ քան գնալը Անթառեանը պարտական է իրան սեպհական գրպանից միանուող վճարել վալիին այն, ինչոր տարիների ընթաց-

քում վճարելու էր ուրիշներից հաւաքելով: Ուղում եմ ասել կարաւանի կողոպտուիլը վալիի իրան սարքած բանին էր և զխաւորապէս Անթառեանի համար:

Այդ մենք կը տեսնենք իրան ժամանակին:

Միւս վաճառականները այս անգամ Անթառեանի իրան զոհերն էին - ախր ի դուր չէ ասած թէ ամեղաւորի երեսից արդարն էլ կը թմրիս...

ԺԺ.

Երբ պատգամաւորութիւնը սարայ հասաւ, վալիի կողմից մեծ սիրով ընդունուեցաւ: Գրիգոր-աղայի բոլոր խնդրուածքները կատարուեցան: Մենք զիսենք որ զոգերի ետքից վալին իսկոյն զօրք էլ ուղարկեց: Ուրախացած

Անթառեանը—վալի մօտ առանձնապէս ճշգրէլի դահուան անոյշ անելից յետոյ—երբ դառնում էր տուն, չար լեզուները զանազան վրադիրներով հաղորդեցին նրան այն լուրերը, ինչոր լեռնի մասին խօսուում էր այդ միջոցում լքողուրումի մի քանի փողոցներում: Խեղճ Գրիգոր-աղան կարծես կայծակնահար եղաւ:

Նա հիմայ խելամուտ եղաւ այն փոփոխութիւններին, որոնք որդուն վրայ երբեմն-երբեմն նկատած էր բայց բանի տեղ չէր դրած: Մինչդեռ հիմի բանից դուրս է գալիս... ինչ... չու ու պինչ... թաղը մնաց խշտիկին իսկ պարը կաղին: Միթէ... Տէր Աստուած . . . միթէ այդպիսի բան Բլ անց է կացել լեռնի մաքից... ո՛չ, ո՛չ, այդ ամենն էլ սուտ է... լեռնը հօ բոլորովին յիմար չէ... նա չը գիտէ ակար թէ ինքը ում որդին է... Այդ բանը այդ երազը պէտք է շուտով, շատ շուտով,

ստուգել ու ստուգաբանել: Գրիգոր-աղան տուն հասաւ և մենք արդէն գիտենք որ փողոցում աղանջին հասած երազը խեղճի համար մէկ գլուխ ինչպէս պարզուեցաւ:

Երբ միւսները միւս սենեկում ընթրումէին, Գրիգոր-աղան իրան առանձնարանում ծխախոտին զօռ տալով լեցնում ու զատարկում, չափում ու չափչափում էր: Զամանակ առ ժամանակ էլ քթի տակով նա մութմութում էր, կարծես երգում լինէր, Գրիգոր-աղայի այդ մութմութոյին ուշ, դրութեամբ աղանջ կախողին համար՝ դժար չէր հասկանալ որ լքողուրումի գոռոզ հայ վաճառականը սրտի խորքերիցը լաց էր լինում:

Աչքդ դըր, գիւնէ գիւշդիւմ
Քէօլկէդէն կիւնէ գիւշդիւմ
Մինայիպ, կէօղն չըքսն
Դէզըզն գիւնէ գիւշդիւմ:
Աչքդ դըր, քիմէ կէտիմ

Բիմսէմ ևօգ, քիմէ կէտիմ
Պու զէրտի սէնդէն բուլղուսմ
Կէրմանայ քիմէ կէտիմ ¹⁾։

ի.

Ազամայ մութը նոր էր կոխել։ Ա-
քաղաղը իրան ծողրուղուն դեռ առա-
ջին անգամն էր կանչում։ Հացաթուխ
Մրտօն տեղիցը վերկացաւ, մի երկու
ափ ջուր երեսն ի վեր սրսկեց, սըր-
բուեցաւ ու խաչակնքուեցաւ։ Յետոյ

(¹ Աշըգ, այս ինչ օրի ընկայ,
Շուաքիցը արեն ընկայ.
Ո՛վ բաղդ, աչքերդ կուրանան,
Քո ցանկացած օրին ընկայ։
Աշըգ, ինչ անեմ, ուր գնամ,
Ոչոք չ'ունիմ, ում մօտ գնամ,
Այս ցաւը քեզնից առայ
Կեզի համար ուր գնամ։

տեսնելով որ իրան անկոչ հիւրը հան-
դիստ քնած է, ձէթի կանթեղը պատից
վեր առաւ և աշայր մերս ասելով փռո-
նատանից ցածր իջաւ։ Թեկերը վեր քա-
շեց Մրտօն, ալիւրի տօպրակը բացա-
րաւ, մաղը պատիցը վեր բերեց և
սկոեց ալիւրը մաղել։ մաղել և իրան
ստօրական երգն երգել։

Մաղը պատէն իջուցի, իջուցի,

Ալիւր, եկ մաղեմ քեզի, ես քեզի.

Թըբըլը, փըթըլը, թըբըլը, փըթըլը։

Մչու զաշտի ցօրնի, հատ—ոսկէհատ

Ծծած, սնած Բիւրակնի ջուրը առատ

Թըբըլը, փըթըլը, թըբըլը, փըթըլը։

Գոչողոշանի ²⁾ սառը ջրովը չաղուեմ

Տաշտիդ վրայ ես զիմ մուշտակ կը
ձգեմ,

Օխիւնայ, օխիւնայ, տաքուկ, փափուկ։

Խմորը կ'աճի, հայ հույ, տաշտ կը
կոտրի

²⁾ Մի ջրվեժ Էրզրումի մօտ։

Ծովն ելեր զիւր, հայ հնչ, ափ կը
 սլատուի
 Ֆըշ-Ֆըռշ, Ֆըշ-Ֆըռշ, Ֆըշ-Ֆըռշ:
 Թիակ, մտտ թիակներդ հասուր.
 Տաս մատներէդ առագաստներ կախ-
 տուր,
 Շափ-շըրփ, շափ-շըրփ, շափ-շըրփ:
 Բասենի մեծ-մեծ գերաններ կշկշան.
 Սոմին, բուլուճ ³⁾ զիմ փռի մէջ
 պար կուգան,
 Բըժ-զըժ, փըս-թըս, Ֆըշ-փռըշտ:
 Կարմիր թշիկ, պուխար մառմառ,
 հայ-հայ,
 Յիսուն փարի հացը արի ինձմէն մռ.
 Ա՛ռ, մռ, բալամ, տղայ, արի հացը
 ինձմէն մռ:
 Հացաթուխին ոգևորող այս երգի ա-
 նոյշ եղանակից լեռնը դարթեցաւ:
 Փռնատանից նա կամացուկ ցածր իջաւ,
 դրսի դուռը զգուշութեամբ բացեց և

³⁾ Հացի տեսակներ:

դնաց: Մենք գիտենք, որ պատանին
 այժմ իրան աներանց տան, նշանածի
 կշտին քնած է:

ԻԱ.

« Ինքը քուն, մեղքն արթունս, ա-
 սում է ժողովրդական առածը և կեան-
 քը իրան ամեն մի քայլափոխում ար-
 դարացնում է այդ առածի միտքը:

Աղամայ մութն էլ էր անցած, ար-
 շալոյսն էլ էր բացուած, բոլոր քաղա-
 քի դուռ ու երթիկը բաց արած, բայց
 մի կունք առնելու համար զլուխը ա-
 թռուին վրայ կռացնող Մարխաթունի
 հետ լեռնն ու խոտերն էլ տակաւին խոր
 քնի մէջ էին: Առաւօտեան հով քամին
 երթքից խփել հանգցրել էր ճրագու-
 մոմը, որի հալուած կեղտերը գունդ-
 դունդ աշտանալի կողքերից կախ էին
 ընկած: Արեգական ճառագայթները

չեչաակի խփելով Մարտաթունի քա-
մակին, տաքացնումէին նրան և աւելի
խորկացնում խոնջած կնկայ քունը:

Դռան առաջ գիդուած կենդանիների
թարմ կուլից առաւօտուն կանուխ ձեռ-
ցաթար պատրաստելով և չնոյի, չըրփ
պատի արեղկողին խփելով, Օղիդա-
անան, դարմանում էր թէ այդ անց է
պատահել որ այդ առաւօտուն Մար-
տաթունի տան դուռը դեռ ևս բա-
ցուած չէ: Բայց-իրան-իրան մտածում
էր հինաւորց պառաւը — անամօթր ինչ
երես ունի որ դուռը բանայ և Աստու-
ծոյ ու դուռ ու դուկցի վրայ մտիկ
տայ: Անտառները, լեռները, սարերն
ու ձորերն են այդպիսիների տուն ու
բնակարանը, քնթի տակով փնթփըն-
թում էր Օղիդա-անան, և ոչթէ քա-
ղաքներն ու գիւղերը: Շնունը, դայլը,
գաղանը, ինչ բան ու գործ ունին
մարդկանց մէջ... Եւ դայ Տեանն, մե-
ղայ Տեանն, ում մարիցն էր անց-

նում, ով էր երազում որ մի օր Մար-
տաթունի ու Խոթերի նման չուն ու
չնւորի դուկիցը պիտի դառնայի ես:
Վայ մեզ, վայ մեր անօրինութեան
մեղքին... Կարծես Աղբաման ու Գո-
մորումը վնինք... Մեղայ, մեղայ, Աս-
տուած էլ կարծես երեսը մեղից բոլո-
րովին չուռ է տուել: Ո՞ւր է... Եւ
երբեմն երբեմն անձրև ու հեղեղ է թա-
փում, տուն ու տեղ քանդում, փայ-
լակ ու կայծակ կածխացնում, երկինք
երկիր իրար խառնում և անօրէնին
զուռիք ջախջախում, տուն ու տեղ բը-
րիչակ չինում, զարմօք զաւակօք հող
ու մոխրի հետ հաւասարեցնում... այ-
ժըմ ուր է Եւ... այդ Աստուածը...
վայ ինձ... Եւ երկիւղած պառաւի բոլոր
մկանունքները ցնցվում էին այս բա-
ռերը արտառանելիս:

Այդ օրը Գրիգոր աղան սովորականից փաղ վերկացաւ և փողոց գնաց։ Այնտեղ նա իմացաւ, որ Մինաս-աղայի Լեոնի մասին նախընթաց երեկոյին հաղորդած տեղեկութիւնը չինովի էր։

Գրիգոր-աղայի ետքից փողոց հասաւ և Մինաս աղան, բայց նա չատ դարմացաւ լսելով Մրտոյից Լեոնի փախուստը փռնատանից, Վերջին գէպքը Լեոնի ծնողք ու ազգականներին համար պատճառ դարձաւ նորանոր մտատանջութիւնների և խուզարկութիւնների։ Հացաթուխը բանդ դրուեցաւ։ Ողջ էրզուրումը ձէնձնուեցաւ։ Գրիգոր աղայի մունեակները փողոցից փողոց շրջելով 1000 ղուռուշ ընծայ առաջարկում էին նրան, ով որ կարող էր Գրիգոր աղայի կորած որդուն տեղը ցոյց տալ։

Եթէ ճշմարիտ է այն առածը թէ «չատ խելացին, շուտ է սխալվում», առածը Անթառեանի վրայ ճշդութեամբ կատարուեցաւ։ Զանազան մտածմունքները, գիշերուայ անքնութիւնը, կամ դուցէ ծայրահեղ ամբարհաւաճութիւնը, պատճառ եղան, որ ողջ էրզուրումի խելք սովորացնող Գրիգոր-աղան, որ բոլորէ միտք չ'արաւ, թէ որդին կարող է ոսկերչու տանը լինել։ Բայց ինչ որ մարդը չը մտածեց ու չ'արաւ, նրա կիներ մտածեց ու արաւ։

Արեգնաղան խանութը հէնց որ եղելութիւնը լսեց, խելոյն և եթ զրաջի Շողերին հետը վերցրած, դէպի Գիվանեօլի փողոցը ուղղեց իրան շտապ-շտապ քայլերը։ Բայց նախազգուշութեան համար իրանից առաջ ուղարկեց ծառային, որ գնայ և որը որոց լինելը իմանայ։ Հիւսէյինը (ծառան այդպէս էր կոչուում) վաղ տալով հասաւ ոսկերչու

տունը և չքք, թքք, չքք, թքք, բաղ-
խում է դուռը: Բացանող չք կայ:
Երկրորդ, երրորդ, չորրորդ անգամ խը-
փում է Հիւսէյինը, դարձեալ ձայն ու
ծպտուն չէ լսվում ներսից:

— Բաղնիս գնալու ժամանակ չէ, ի-
րան-իրան դատում էր Հիւսէյինը, և-
թէ եկեղեցի են գնացել, այդ հնց է
պատահել, որ դռան աղիւը կողբած
չեն, եթէ տանն են, այս միջոցիս չեն
կարող քնած լինել, ուրեմն ինչի դու-
ռը չեն բացանում: Չնայք թրակք,
չնայք թրակք, ծառան նորից սկսեց
թակել դուռը:

Պառաւ Օղիզան իրան տանիցը դու-
րըս եկաւ:

— Անն, սոքա տանը չեն միթէ,
հարցրեց ծառան, մէկ ժամ է դուռը
թակում եմ և ոչոք չէ բացանում:

— Չը գիտեմ, որդի, պատասխանեց
պառաւը և մտածմունքի մէջ ընկաւ:
Նա առաջ եկաւ: Մարխաթունի տան

դուռը լաւ դնեց և էլի մտածում էր:
Պառաւը գիտէր, նախընթաց երեկոյին
տեսած էր Մարխաթունին դուռը կող-
բելիս, գիտէր որ առաւօտեանից ի վեր
նրա դուռը դեռ ևս չէր բացուել:
«Թո՛յն, աղո՛ւ, ինքնասպանութիւն» մի
վայրկենում կարծես պառաւի աչքի
առաջ երևացին և նրա խիղճը պինդ
կերպով խայթեց նրա սիրտը: Ական
թօթափել Օղիզան աղաղակ հանեց,
հաբանուհիներին ձայն տուեց: Մի
քանի մանուկներ խկոյն տան կտուրը
բարձրացան:

— ձուացէք, ամուր ճուացէք, որ-
դիքս, մի վախենաք, գլուխներդ երթ-
քից քիչ ցածր իջեցրէք, մանուկներին
խրախուսում էր ներքեից Օղիզան: Հա-
րեան կնանիք ամեն կողմից հաւաք-
վում էին:

— «Կրակ, հրդէհ» կանչուողով յան-
կարծ վեր թռան քնաթաթախ Մար-
խաթունը, Եսթերն և Լեոնը: Շշկուած

ու շփոթած մէկգմէկու հրելով, հրը-
տելով նորա հրեքով միասին դուրս
թռան: Դուռը բացուեցաւ և երկու
կողմից էլ զարմանք ու ամպշուրիւն
տիրեց:

— Հը, ինչ խարար, էլի ինչ էք հա-
ւաքուել, աներեսներ, զայրացաւ Ան-
թառեանը, և բոտ աչքերը սրբում էր:

— Բերանդ քեզ հաւաքիր, անպի-
տան, ապա թէ ոչ, հիմայ և եթ... Ս-
ղիկան մի քայլ առաջ եկաւ:

Մարխաթունն ու Եսթերը ջուրը լը-
ցուած դարձան: Նրանք Լեոնից խընդ-
րում, աղաչում էին կամ ներս դալ և
կամ փողոց գնալ, բայց Անթառեանի
որդին ուզում էր իրան տղամարդու-
թիւնը ցոյց տալ կնիկարմատներին:
Պատանի Անթառեանի և Դիվան-հօլի
հայ տիկնանց մէջ սկսուեցաւ կռիւր:
Չանթ ու բարուջ առաջ եկան: Ոտնա-
մանների հարուածների տակ պատանին
տնքտնքում էր: Եսթերը աշխատում էր

մօր ձեռքից սլոծնել և իրան սիրեկա-
նին օգնութեան հասնիլ: Մարխաթունը
չէր թողնում. աղջկան թակում էր, Եր-
նանիքներից մի քանիսի գլխի փաթոյթ-
ները, եազմաները, Լեոնի ճանկերի մէջ
աճուիկ-ձուիկս եղան. մի քանիսի էլ
քինթ ու պուռնգը ջարդոտուեցան:
Ոտնամաններին փոխանակեցին քարի
ու կոշտի կտորտանք: Եթէ Հիւսէյինը
չը միջամտէր մէջտեղում մարդասպա-
նութիւն տեղի կ'ունենար, Վերջինս
աշխատում էր որ ճակատամարտը վը-
տանգաւոր կերպարանք չ'ստանայ:

Փողոցի ծայրում երևեցաւ Ա-
րէգնազան խանումը: Լեոնը թո-
ղեց կնանիքներին և ներս քաշուե-
ցաւ: Ամբոխի մէջ ծածկուած Հիւսէյինը
շտապեցաւ իրան խանումին զիմառ-
րիւ և իրան տեսածի ու լսածի մասին
համառօտ զեկուցում տալ: Արէգնա-
զանը բարկութիւնից ու առու ամօթից
իրան իրան ուտելով առաջ էր գալիս:
Շողերը նրան խորհուրդ էր տալիս չը

պատասխանել կատաղած կնանիկներին խօսածներին, ապա թէ ոչ—ասում էր Արէգնազանին նրա փորձառու հարկանունին—այս կնանիք մեզ երկուքիս էլ այստեղ և եթ բզկիկ-բզկիկ կ'անեն:

— Քան, մայրս, Օղիզան բարձր ձայնով զիմաւորեց Արէգնազան խանումին, քան, դու քո նշանած տղայիցը դ բոլորովին ձեռք ես վերցրել միթէ, այս ինչ խաբար. ամենայն օր... ոչ լուր օր գիտէ, ոչ կիւրակէ...

— Ախր մենք էլ մեր ջահիլներն ունինք, առաջ եկաւ մին ուրիշը, այսպէս ձեռք կարելի է... քո տղայիդ պատճառով հօ չենք թոյլ տալ որ մեր ջահիլներն էլ ձեռքից կէրպից դուրս գան:

— Խանում ես, ինչ զահրուդո խում ես, քեզ համար ես, մեզ ինչ. մի երրորդ կին կշտամբեց Արէգնազանին:

— Եթէ չես կարող տղայիդ կռթել¹⁾,

¹⁾ Կրթել.

ինչի համար վաստկում ես... այս փողոցում մարդիկ են ընակվում, թէ... վրայ տուեց մի այլ կին:

— Վայ հօղեմ ես քո խանումութեանը զլխին, օրով ցերեկով եկել է տղան սիրեկանի տանիցն հանելու, հայ, հույ, ձեռքի և գէմքի շարժումներով քամահրում էր մին ուրիշը:

Տիկին Աթառեանը վերջապէս չընչասպառ Մարխաթունի տունը հասաւ: Շրանք, մի այնպիսի բարկութեամբ դուռը խփեց Արէգնազանը, որ ծղիւնիների ծեփերը բոլորն էլ վալը թափեցան:

— Անառակ կին, գոչեց Արէգնազան խանումը ղսկերչու կնկայ երեսն ի վեր. թիւ, մի կռուով թքով էլ ծեփեց խեղճի երեսը: Յետոյ Շողերի ձեռքերը թափ տալով Արէգնազան խանումը, խսկոյն Լսթերի վրայ յարձակուեցաւ և ծամբիցը քաշ տալով, օրիորդին, շրանք:

գետին փռուեցրեց: Մարխաթունի ծնկները ծալուեցան:

— Ամօթ է, մայր, ամօթ. լեռներ մօր ձեռքից բռնեց: Մայրը նրան յետ հրեց և Եսթերին իրան ստքերի տակ առած կոխկռտում էր: Շողերի ու լեռների բոլոր ջանքսը ազատել օրիորդին կատաղի կնկայ ձեռքից, ի դուր անցաւ:

— Մեղք է, մայր, մեղք, մի փոքր խիղճ ունեցիր, լեռներ էլի պաղատում էր մօրը: Բայց Արէգնազանը հոգեկան այն դրութիւնումն էր, որ ինչ արածը չը գիտէր: Թոյլ տալով օրիորդին՝ նա աջուհետե սկսաւ լեռներն կռփահարել: Եսթերի քինթ ու բերանից արիւն էր վազում: Ամենքը իրար անցան: Օղի-դան և մի քանի հարեանուհիներ ներս-թափեցան և կատաղած Արէգնազանին բռնեցին: պատանու վրայ հարեանուհիները իրանց ատամները կրճտացնում էին: Մինչդեռ Շողերն ու Մարխաթունը Եսթերին կողքերից ընկած տա-

նում էին նրան դէպի տան սէքիւն և իրանց խրխաններից հանած բամբակի կտորները նրա քիթն ի վեր կոխում: Արէգնազան խանումի աչքին դիպաւ չոր մրգեղէնի սկաւառակը, սրա մէջի մրգերի փշրանքներն ու կճեպները: Արիւնը նորից Արէգնազանի գլուխը խըփեց: Նա ուժուկով անելով շրջապատողներից ազատեց իրան անձը: Եւ հէնց որ Արէգնազան խանումը երկրորդ անգամ կիսամեռ Եսթերի վրայ էր ուղում յարձակուել, լեռներ նրա ետքից աքացու մի սաստիկ հարուած հասցրեց: Արէգնազանը գետին փռուեցաւ: Ամենքը սոսկացին: Սոսկաց ինքը և լեռներ: Ափշութեամբ ու արհաւիրքով կնանիք սկսան յետ-յետ քաշուել իրան մօր վրայ ձեռք բարձրացնող այդ անօրէն զաւակից:

— Զարթիւմ, տղայք, դուռ, դուրս: չեւո զարթիւմ հասցրէք, դուքն Օղի-դան և դէպի դուրս վաղից: լեռներ այդ

միջոցում մօր վրայ ընկած բարձրագույն
ձայնով լալիս էր։ Սրէգնազանը ոտքի
ելաւ։ Նա շշմուած էր։ Լեռնը անդա-
դար պաշտչում էր նրա հրեան ու ձեռ-
քերը։ Մօր վրայ մի տեսակ անզգայու-
թիւն եկած էր։

Բարի մարդիկ մէջ մտան և Պրիգոր-
աղայի կնոջն ու ամսօրէնն զաւակին
տարան իրանց տունը հասցրին։

Իհ.

Վայ լէ, լէ, լէ, լէ, լէ, Նսթեր,

Լեռնին խելքն է գողցել.

Նսթերին կարմիր թուշը

Պագնողը զարիւր դուշ է ¹⁾,

Վայ լէ, լէ, և այլն,

Նսթերին չինար բօյը ²⁾

Հիւրիմէկէկ է սօյը ³⁾,

Վայ լէ, լէ, և այլն.

1) Օտար թուչուն։

2) Հասակ։

3) Չնաշխարհիկ ցեղ — ծաղրական
մարով է ասած։

Նսթերին կանանչ կապան

Լեռնը արաւ հօրդան ⁴⁾։

Վայ լէ, լէ, և այլն։

Նսթերը հլաւ ծառին

Վարտիքը ֆնաց տալին ⁵⁾։

Վայ լէ, լէ, և այլն։

Նսթերին իրիւան ⁶⁾ կարճ է

Ինքը հաեանւորի ⁷⁾ խարճ է։

Վայ լէ, լէ, և այլն։

Նսթերը կայնել դուռը

Ղէրէնֆիւր ⁸⁾ բուռը։

Հեռեակ օրը, իրիգնապահին, Դիվան
հօլի փողոցի մանուկները այս բամ-

4) Վերմակ.

5) Ճիւղ.

6) Հագուստ.

7) Հեռեակ — հօրդայ.

8) Միւսակ.

բառակ 9) երգն երգում էին, երբ մե-
ռեւատիպ Եսթերը գլուխը անկողնի մի-
ջից փոքր ինչ բարձրացնելով նուազած
ձայնով կանչում էր Քնուր, Ջնուր:

— Ահա, խմիր, որդեակ, խմիր, սա
ջուր է. պատասխանում էր Մարխա-
թունը և նոր ևս ևկած գաղձաջուրը
հիւանդի պապական բերանին դէմ տա-
լիս: Հիւանդը չէր ուզում խմել: Մայ-
րը զօռում էր: — Լեզի չէ, դառը չէ,
ասում էր Մարխաթունը, քո բերանն է
լեզի, քո բերանն է դառը, իսկ ջուրը
լեզի չէ, դառնուկ, հասարակ, սառը
ջուր է, խմիր, հոգիս, մի փոքր էլ խը-
միր, որ չուտով լաւանաս, անկողնիցդ
վեր կենաս: Եւ կըլ կըլ, կըլ, տաք
գաղձաջուրը նորից աղջկայ բերանն էր
ածում նրա գորովագութ մայրը:

Ջերմութեան մէջ խաչվում էր հի-
ւանդը: Խեղճի աչքերն ու բերանը չէին
բացվում: Ի զուր մայրը աշխատում էր

9) Պատկզկէլ.

նրանից մի բառ լսել, մի պատասխան
ստանալ իրան հարցմունքներին:

Եսթերի երեսի և շրթունքների մկա-
նունքները տաքութիւնից դողում, դող-
դողում էին: Բերնիցն ու ունեցներից
զուրս ելած արտաշնչութիւնը մօրն և-
րեսն ի վեր դուրշկանում էր: Մարխա-
թունը երկու ձեռքի ցուցամատներով
և միջամատներով հիւանդի թերթիճ-
ներից բռնած մեծ զգուշութեամբ աշ-
խատում էր աչքերը բանալ, աչքալոյ-
սը տնդդել, բայց աչքերի բացուիլն ու
գոցուիլը հէնց մէկ էր լինում:

— Դէ՛հ մէկ աչքերդ էլ է բաց արան,
հոգեակ, մէկ երեսիս մտիդ տուր, Ես-
թերջան, մորմոքում էր Մարխաթունը:
Եսթերը անքում էր միմիայն: Մայրը
փորձեց աղջկայ սրտին աւելի մօտիկ
առարկաների անուններ յիշել: — Եգոց
հայրդ կուգայ, քեզ համար լաւ լաւ
բաներ կը բերէ... չէր խտիղ 1) համար

1) Ոսկու շաքը ճակատի վրայ.

մեծ-մեծ մարդարիտներ... գողնողիդ համար մերաքսեայ կապեր... բողմա-ղիդ ²⁾ համար գշտուն-հեղնարներ ³⁾։ Բայց բնութիւնը իրանն էր անուամբ Մօր փաղտըշական խօսքերը հիւանդի վրայ ոչ մի ներդոժութիւն չարին։

Նա չարունակ զնւր, ջնւր էր կան-չում և աշխատում մի կողմ ձգել վրա-յի հաստ վերմակներն, որոց ծայրերից պինդ բռնած Մարխաթունը չէր թող-նում։ Մթնշողը կոխեց. Մարխաթունը վառեց ճրագը և աղջկայ աչքից հեռու մի տեղ դրեց, բայց, սփ սոսկալի բո-պէ... Նսթերը յանկարծ աչքերը բաց-արաւ ու դէպի ճրագը չռեց։ Մարխա-թունի ձեռքն ու ոտքը դող ելան, ծնոցները թուլացան։ Այնպիսի, որդեակո աղէկտուր ճիչ արձակեց Նսթերի մայրը, ցնորուածի նման նա փչեց հանդերեկ

²⁾ Մանեակ .

³⁾ Աւստրիական մեծ ոսկիներ .

ճրագը և մազերը փետելով դուրս վա-ղեց .

Պէտք է դիտնալ, որ երբ մի ծանր հիւանդ աչքերը ճրագի վրայ է չռում, դա նշան է, որ այդ հիւանդից պէտք է ձեռք վերցնել անպատճառ .

Խնթիղար-չէքերը, Մակտալ-անան, Նարդոս-տուտուն, Սէլվի-բաջին և մեր ծանօթ միւս հարեան կնանիքներից մի քանիսը թշուառ մօր օգնութեան հա-սան։ Մարխաթունի դուկիցները կարծես մոռացած էին նախընթաց օրուայ անդ-քերը։ Հիմա ամենքն էլ կարեկից էին դէպի ոսկերչու դժբաղդ ընտանիքը . Նրանցից մի քանիսը չըջապատել էին Մարխաթունին, իսկ միւսները Նսթե-րին։ Նորից ճրագ վառեցին .

— Վախեցաւ, խեղճ տղջիկը երէկ չատ վախեցաւ, ասում էր Խնթիղար-չէքերը, չես տեսնում, Սէլվի, թէ սիր-աբ անց հօպպուր, հօպպուր թռչկո-տում է։ Մակտալ-անա, լսածովս դու

իմանում ես վախ բռնել, եկ, եկ այստեղ և հիւանդի վախը դու մէկ բըռնիր:

— Ե՛կ, եկ, խնդրեցին և միւսները ու հիւանդի անկողնու մօտ Մակտալանային տեղ բացարին: Մարխաթունի բերանը չէր բացվում խօսելու, նա մէկ գլուխն էր տարուբերում, մէկ ապուշ ապուշ հիւանդին նայում և յանկարծ փռթկում, փղձկում ու սրտատուչոր ձայնով լաց լինում: Կողքին նստողները նրա բերանը բռնում էին ձեռքի թաշկինակով:

Մակտալանան հիւանդի բարձի վրայ չոքեցաւ, երեք անգամ երեսը խաշակնքեց և սկսեց թիւ, փիշտ, փռնշտ, իրան անվերջանալի յօրանջմունքները: Կնանիք բոլորը երկիւղածութեամբ խաշակնքվում էին:

Մակտալանան իրան աջ բազուկը երեք անգամ հիւանդի ամբողջ մարմնոյն վրայ խաշաձև տարածեց, յետոյ

դոյգ ձեռքերով սկսեց տրորել Նսթերիքունքերը, վիզը, ուսերը, բազուկները, դատտակները, ափերը, մատները, կողերը, սրունքները, ուղեղները և պարչապարները: Մարմնոյ այդ զանազան մասերը երկայն բարակ տրորելիս, ճրմառելիս, պառաւը քթի տակով իւրաքանչիւր անգամի համար առանձին առանձին աղօթքներ էր ասում:

Մակտալանան դեռ նոր վերջացրել էր վախ բռնելու ծիսակատարութիւնը, երբ մեր ծանօթ Օղիդան տուն մտաւ ձեռքին ունենալով մի փայտեայ փոքրիկ գուշ: Նսթերին ու նրա մօր համար էրէկ առաւօտ սրտանց մահ խնդրողը, այսօր հիւանդի համար պատուայ չօրբայ-խօշաւ¹⁾ էր բերել: Տեսնելով Մարխաթունի յուսահատ դրութիւնը,

¹⁾ Նշից ու քիշմիշից շինած մի տեսակ ջրային կամպօտ, որ միշտ սառն է լինում:

խտաբարոյ հարեանուհին կշտամբեց նրան հաւատի պակասութիւնը և հրամայական ձայնով ու շարժումներէնով ձեռքիցը բռնած հիւանդի մօտ տարաւ:

— Ո՞ր է, հապա ինչի՞ ճրագին չէ նայում, քեզ ո՞վ ասաց թէ հիւանդը ճրագին նայեցաւ, սննդախ: Յիմարաբար երեակայութեանդ զօռ տուած ոչ խօսածդ ես իմանում, ոչ արածդ ուտեսածդ: Մարխաթունին այդպէս նախատելով Օղիդան փայտէ գղալով խօշաւը շարունակ ածում էր հիւանդին բերանը:

Եսթերը անյազաբար կլլում էր այդ զովարար խմիչքը: Գշի խոշաւը պարպեցաւ: Հիւանդի վրայ մի տեսակ հանգստութիւն եկաւ: Նրա ըղաւօցն ու տնքանքոցը կտրուեց: Ամենքը ուրախացան: Մարխաթունը սկսեց աղաատ շունչ քաշել: Նա մի քանի անգամ ձեռքը երկարացրեց հիւանդի երեսը շրփելու, բայց Օղիդան չէր թողնում:

Հիւանդը քնեցաւ: Նրա զլուխն ու ոտքերը կամացուկ ծածկելով, վրան մի նոր վերմակ ձգելով Օղիդան և միւսները մի կողմ քաշուեցան: Հանդարտ ձայնով խօսում էին նրանք: Մարխաթունը երբեմն-երբեմն թաթերի վրայ հիւանդի անկողնին մօտ էր դալիս, զլուխը վեր բերում նրա երեսի վրայ և երբ տեսնում էր աղջկայ պեծացած այտերի ու ճակատի վրայ քրտինքի փոքրիկ կաթիլները, ուրախութիւնիցը ինչ անելիքը չէր իմանում: Հիւանդի այդ փոփոխութիւնը կնանիկներից շատերը վերաբերում էին Մակտալի աղօթքներին իսկ ոմանք Օղիդայի խօշաւին: Ինքը Օղիդան յանդիմանում էր խօսակիցներին ամենքին էլ առհասարակ: Այդպիսի խօսակցութիւնները, պառաւի կարծիքով, բոլորովին անտեղի էին և այդ հանգամանքում որեւէ կարծիք կամ տարակուսանք յայտնելը, Մակտալի աղօթքի վրայ, պառաւի

կարծիքով, կնանիկներին թերահաւատութիւնը միմիայն անպայուցանում էր: Դէ՛հ վերկացէք, վեր, ի վերջոյ հրամայեց նա իրան խօսակիցներին, վերկացէք: Բո՛ւն մարդ թող իրան տունը քաշուի: Իսկ դու Մարխաթուն, վերկաց անկողինդ պատրաստիր և քեզ համար հանգիստ քուն եղիր: Այս գիշեր ես ինքս աղջկադ մօտ պահապան կը մնամ և, միամիտ եղիր, քեզանից պակաս մայրութիւն չեմ անել: Պառաւը վերջացրեց իրան կարգադրութիւնները: Միւսները հետզհետէ դուրս գնացին: Հիւանդի մօտ մնացին միմիայն նրա մայրն ու պառաւ Օղիդան:

Մտաբերելով Օղիդայի երէկվայ արածները և տեսնելով նրա այս օրվայ վարմունքը՝ անշուշտ ամեն մարդ զարմանում է այդ հինաւուրց պառաւների վրայ: Թէ ինչի՞ մեր Օղիդանները այդպէս են բացատրելու տեղը չէ՞: Ես թող նո՛ւմ եմ Օղիդային ոսկերչու տանը և

քաշվում գնում իլիջա կողոպտող վաճառականների հալ ու խաթրը հարցնելու: Երեսու փոքր բո՛ւն (Երկմաջ Գիֆ. Բո՛ւն Զառա մառ իլիջայի մութասարիֆ Ալի-աղան իրան բնակարանում, որը և գատարանի պաշտօն է վարում, փափուկ բաղմոցի վրայ ծալապատիկ նստոտած խմում է իրան չիրուխը¹⁾ Միւսոյն ժամանակ վը՛շ, վո՛ւշ Ալի-աղան ղահուան է աշուշ անում: Նրա հանդէպ եազըճին²⁾ չօքած, ցուցակագրում է աւաղակներինց յետ առած ապրանքները: Վաճառականները, թուով ութը հոգի, բարեւ բո՛ւնած կանգնած են Ալի-աղի հանդէպ: Վաճառականների մէջն է մեր ծանօթ ոսկերիչը, որի կերպարանքը չատ տխուր է: Սենեկին կից մեծ սրահի մէջ աքան ցաքան դարստած են ղահաղան ապրանքներ: Եւ բոլորովն

¹⁾ Երեսու:

²⁾ Գրագիր:

— Աստուած է վկայ, Աւի աղա, ա-
ստուծէր վաճառականներին մինը, աւա-
ջաներին ³⁾ հինգ թօփ այստեղ, ձեր դը-
ռան առաջ ծառաները...

— Մաշալլան, Աւի աղան ընդմիջեց
վաճառականին, այդ ինչ խօսք է, ու
կը համարձակուէր իմ դռան առաջ քո
ապրանքները գողանալ և դառնալով
դէպի գրագիրը, գրիւր, Մուստաֆա, ա-
սաց, դու գրիր թէ թուջարը ⁴⁾ իրան հա-
րիւր յիսուն թօփ աւաջանները ամբող-
ջապէս ստացաւ: Վաճառականը լռեց
և գրագրի թղթի տակ ստորագրեց ի-
րան անունն ու տղանունը:

— Այդ երկու չալերը թող ձեր տա-
նը մնայ, իմ կողմից խանութ քրոջս
փոքրիկ նուէր, միայն աղաչում եմ ձեզ,
Աւի աղա, հրամայիր գիւղի միջին գըտ-
նեն ղութնիներին ¹⁾ մի հակը, ասուծ
էր երկրորդ վաճառականը:

³⁾ Մետաքսեայ ձօթ:

⁴⁾ Վաճառականը:

¹⁾ Մետաքսեայ ձօթ:

— Էվալլան ²⁾, պատասխանեց Աւի
աղան, և հրամայելով ծառային մի զոյգ
ընտիր չալերը մի կողմ դնել, ապա
դարձաւ դէպի միւս ծառան, Օսման,
զգերին իմ կողմից պատուիրիր փնտռէ
և այս թուջարի մի հակ ղութնին գըտ-
նի, լթէ իրաւի, թուջար, ինչպէս ա-
սուծես, քո հակը գիւղի միջոնն է
կորել, այն ժամանակ միամիտ եղիր,
որ երբ գտնուի, սաղ սալամաթ ³⁾ կըս-
տանաս: Ակամայից գոհ եղաւ և այս
վաճառականը: Այսպէս և միւսները
վայնաչար, համաձայնում էին Իլիջայի
մուրթասարիֆի վճիռներին և Աւի աղա-
յին ստացականներ տալով սկսում էին
ապրանքները կապտել:

Բանից այնպէս դուրս էր գալիս, որ
հայ վաճառականները երեք տեսակ ա-
ւաղակներ ձանկն էին ընկել, նախ քըր-
դերը, որոնք մի քանի ժամ յետոյ

²⁾ Շնորհակալութիւն:

³⁾ Ամբողջ:

քեզ ամենից աւելի մեաս եղաւ, ասում էր խաչօյին Ալի-աղան, բայց ինչ արած: Քուրդ Հազրօն այնպիսի աւաղակապետներէցը չէ, որ իրան ձեռքն ընկած որսը չուտով յետ տայ, այն էլ այսպիսի դաբթիաներու, միայն երգ վում եմ քեզ մարդարէի անուշով, որ ես այսօրեւ եթ կը զրեմ Ղարսի վիշապին, էրզրումի մեր վալիի այս թողթըն էլ մէջը կը դնեմ և կը խնդրեմ, կ'աղաչեմ, որ անպատճառ կալանաւորէ այդ անիրաւ Հազրօյին, հա հիմայ, աւտաս, իրան բնակատեղին, Ալաշկերտ հասած պրծած է: Այդ էր ահա պատճառը, որ վալիի ուղարկած ձիաւորներին ես յետ դարձրի, որովհետեւ գիտէի, որ Հազրօն մինչև այդ ժամանակ մեր կուսակալութեան սահմաններէցը անց է կացած, Գրիգոր-աղային իմ կողմից յատուկ բարեւ արած և ասա որ իրան կորուստը ձեռք բերելու համար ես ձեռքիցս եկածը չը խնայեցի, բայց

իմ սահմանիցը այն կողմը հետախուզութիւններ անելու իրաւունք չ'ունիմ օրէնքով: Ուրիշ բան է եթէ վալին իրաւունք պուեց, որի մասին ևս ասա զրում եմ: Նրան Ալի-աղան իրանը վերջացրեց: Ոսկերիչ խաչօն ինչ կարող էր անել կամ ասել: Տաճիկ պաշտօնատարներն նա նոր չէր ճանաչում, բայց և այնպէս խեղճը մտքից չէր անցկացնում, որ այդ պաշտօնատարները այդ աստիճան անտարբեր պէտք է գտնուին ղէպի Անթառեանի ընկերը, էլի լաւ է, որ խաչօն սկզբից չը կամեցաւ իրան ընտանիքին իրան ցաւին ցաւակից անել: Տոմսակը, որ նա Հասան-աղայի և իրան համրիչի հետ ճամբած էր Մարխաթունին, զիամամը իրողութիւնը ուրիշ կերպ հեղադրուած էր: Ինչի զօւր տեղը ընտանիքին էլ վշտացնել:

Խեղճ ոսկերիչ խաչօն չը գիտէր, որ ընտանիքը կանացի թեթեւեղութեամբ նորանոր ցաւեր պատրաստել է իրան

համար էր գործում, խաչօն չէր երեւեալայում, որ այդ ամենի վրայ, պէտք է աւելանար և մի մտրիչ ցաւ, նոյն իսկ այն մարդու, կողմից, որին ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայած էր ամբողջ չորս տարի: Թոյսը Աստուծոյ և Անթառեանի մեծահոգութեան վրայ դրած, ոսկերիչ խաչօն վեր առաւ վերջապէս իրան մի հալ ապրանքը և ընկերների հետ միասին ճամբայ ելաւ դէպի Էրզրում: Եւ յայտնաւ ճանապարհի վրայ իւր ճանապարհը ցուցաւ: Բայց ճանապարհի վրայ ճանապարհը հասնելիս ոսկերչին իրան բեռով վեր եկաւ—ինչպէս այդ միշտ անում էր—Անթառեանի վաճառատան առաջ: Մշակները ապրանքը ամբարը տարան, իսկ ոսկերիչը ճանապարհի չորերով Գրիգոր-աղայի սենեակը մտաւ նրա հետ տեսակցելու, Գրիգոր-աղան սովորական տեղումը ծալապատիկ նըստած ծխափայտն էր ֆսֆսացնում: Ոսկերիչը աճապարեց ընկերին ձեռքը

համարեց, սա էլ նրա ճակատը: Խաչօն նստեցաւ: Սկսեցեցան սովորական հարց ու պատմելը և կարաւանի կողովորեն լուսնի մանրամասն պատմութիւնը: Անթառեանը լուռ ու մոռնջ լսում էր: Սրա սառնասրտութիւնը դէպի իրան ելնկերով մեծ կորուստը ներքուստ ոսկերչուն շատ ուրախացնում էր: Արհեստաւորը իրանը վերջացրեց, մնում էր որ Գրիգոր-աղան եւ խօսի և այդ խօսքից աճա կախուած էր հայ արհեստաւորի ներկան և ապագան:

— Կեանքդ ողջ լինի, խաչօ եղբայր, վերջապէս սկսեց Անթառեանը, այդ մասին շատ մի մտածել, եղածը եղած է, այսուհետեւ էլ յետ չի դառնալ: Չը լինէր, չը պատահէր մեզ այդ փոքր ձանքը, ինչ ասել կուզի, որ լաւ էր: Բայց որ եղաւ, պէտք է համբերութիւն: Աշխարհք է, այդպիսի պատահարներ շատ են պատահում: Ինչացի ու փոր-

ձառու մարդը մարդը այդպիսի բաներ միշտ պէտք է աչքի առաջ ունենայ և նախատեսէ... Ոչ ոք աշխարհքում քաղցածութիւնից չէ մեռել, Տէրն ուղորմած է, ես ու դու էլ քաղցած չենք մնալ...

— Աստուած ձեր հրամանքին ողջ պահէ, Գրիգոր աղա, խորին յարգանքով ընդհատեց ոսկերիչը Անթառեանին խօսքը:

— Աստուած քեզ էլ ողջ ու առողջ պահէ, խաչօ եղբայր, եթէ ինձ որքան և իցէ պատուում ես, եթէ որքան և իցէ իմ խաթրը պահում ես, անցած դնացածի մասին չը պէտք է մտածես, Մտածիր, եղբայր, քո նախկին վիճակը և Աստուծուն փառք առւր այսօրուայ վիճակիդ համար: Անիծեմ մէջը, փոզ, էլ ուրիշ, հօ կեանքդ ողջ է, հօ ջանդ սանդ է: Փողը մեզ համար է, ոչ թէ մենք փողին համար, փողը մեզ չէ վաստակում, այլ մենք ենք որ փողին

դատում: Ընկերոջ այդ իւղալի խօսքերը, միամիտ արհեստաւորի սրտի դառնութիւնները միանգամայն մեղմացնում էին:

— Չորս տարի առաջ, էլի սկսեց Անթառեանը, տակիդ մի չուկապերտ անգամ չունէիր: Աստուած կամեցաւ այդքան կարճ ժամանակումը քեզ համար սեպհական տուն ունեցար, տան կարգ ու սարք ձեռք բերիր և 2500 ռուբլի դրամադրիս տէր դարձար: Հիմայ, անիրաւ աշխարհի անիւը շո՛ւռ եկաւ և դո՛ւ... դու հիմայ միմիայն զբոսաւարդից դրկուեցար, իսկ մնացեալները հօ էլի քո սեպհականութիւններն են: Օրհնեալ է Աստուած, դու էլի խեղճ չես մնալ, էլի քո արհեստակիցներից շատերիցը միշտ բարձր ես ու բարձր:

— Ես միշտ և ամեն ժամանակ գոհ եմ, աղա, նախ իմ Աստուծուց և ապա քո հրաժանուց: Ես մինակ իմ կորուս-

տի մասին չեմ հոգում, այլ նաև ձեր, ձեզ հասած վնասը կրկնապատիկ է, հապապաթիկ է:

— Շնորհակալութիւն քո բարի սրբ-
տին համար: Բայց—մեղայ մեղայ մեծ
խօսուածքիս—եւ այդպիսի կորուստ-
ներ շատ եմ ունեցել: Խաչօ եղբայր
հատարակ օտարական հոգմերով մեծ
նաւերը չեն տատանում: Վերջապէս
—դու գիտես իմ բնաւորութիւնը—եւ
շատ գտայ շատ կուտեմ, քիչ գտայ
քիչ—մեծունանց ասածի նման—չեմ
կոխում կակաչ, կը կոխեմ կանաչ: Մի
կին ունիմ եւ մի տղայ, Աստուծուն
ինձ պարգևածի փշրանքերովն էլ կարող
եմ մի պատառ հաց ճարել: Եթէ
չը լինէր իմ այստեղից հեռանալը,
մենք իրան կարողով մեր գործը կը շա-
րունակէինք եւ—յուսով եմ—մի-տա
րուան մէջ բոլոր վնասներս կարողէինք
հեշտութեամբ ձեռք բերել, բայց,
դժբաղդարար, ինձ այլ եւ չէ լինում
այստեղ մնալ:

— Ի հարկէ, աղաջան:

— Բայց եւ այնպէս, Խաչօ եղբայր,
եւ չեմ կարող քեզ այստեղ երեսի վը-
րայ թողնել եւ ուզում եմ վերջին ան-
գամ մի փոքրիկ լաւութիւն սնել քեզ,
եղբայր:

Ոսկերիչը խօսք չէր գտնում իրան
շնորհակալութիւնը արտայայտելու:—
Անթառեանը շարունակեց:

— Մեծունանց խօսք է, Խաչօ եղ-
բայր, «ղէնիաթ-ղէնիաթ» ¹⁾: Աշխար-
հիս բոլոր գործերի մէջ միմիայն արհես-
տըն է, որով մարդիկ ապահով կարող
են ապրել այս աշխարհումս: Միւս
գործերով, առտուրով վաստակած
փողը, ձեռքի կեղտ է, յանկարծ ջուր
դիպաւ, կ'անցնի կերթայ, իսկ մարդու
ձեռքը, Խաչօ եղբայր, միշտ եւ ամեն
ժամանակ ջրերի մէջն է... միտքս հաս-
կանում ես ի հարկէ...

¹⁾ Արհեստ եւ սակաւապիտութիւն:

— Ի հարկէ, աղա, շատ լաւ էք հրաժայում... մեծ ունանց խօսքը միշտ և ամեն ժամանակ ճշմարիտ է դուրս գալիս:

— Ճանապարհից եկած, յողնած ես, չեմ ուզում զուլսդ շատ ցաւացնել, ուստի և խօսքս կարճ եմ կապում: Մենք մէկզմէկուց պէտք է բաժանուինք: Ես անչափ դո՛հ եմ քեզանից քո արդար և հաւատարիմ ծառայութեանդ համար: Եթէ չորս տարուայ մէջ երբ և իցէ իմ կողմից մի ակամայ սխալմունք եմ ունեցել զէպի քեզ, եթէ երբ և իցէ, դարձեալ ակամայից, մեղանշած եմ քո դէմ, յատուկ խնդիրս է, ներող լինիս և աւել պակաս ինձ հալալ անես...:

— Ի՞նչ էք հրաժայում, Գրիգոր-աղա, այդպիսի խօսքերով դուք ինձ վերաւորում էք, տէր իմ...:

— Մարդիկ բոլորն էլ սխալակա՛ն են, հիւրայր: Հա, այն էի ուզում ասել: Ե-

թէ ինձ կլսես, քեզ տուած բարեկամական խորհուրդս այս է: Մենք երկուքով կ'աշխատենք ի հարկէ նախ և անաջ մեր կորուստը գտնել: Ես յոյս ունիմ որ ռուսի հպատակ դռնալիցս յետոյ, այդ մասին Ախալցխայից աւելի լաւ կարող կը լինիմ գործել, տեղւոյս ռուսական դեսպանատան միջոցաւ, բայց մինչև մեր կորստի գտնելը, դու պէտք է այժմեանից սքո՛ մասինս մտածես:

— Ինձ համար ես ուրիշ ելք չեմ գտնում այսուհետեւ, աղա, եթէ ոչ տունըս վաճառել և այդպիսով մի նոր փոքրիկ դրամագլուխ կազմելով, նորից իմ արհեստին ձեռք դարնել: Գուք լաւ նկատեցիք թէ զէնիաթ-զէնիաթ: Ծառատ—ուղիղը ասած Գրիգոր-աղա, երբէք յոյս չ'ունիմ, որ երբ և իցէ կորուստներս գտնուի: Ելի մեծ ունանց ասած խօսք է զայլի բերանիցը ջիգարը չի դուրս գալո՛ւ:

— Գուցէ կարծիքդ ուղիղ դուրս գայ, բայց գուցէ և ոչ, աշխարհիս բաներին ո՞վ կարող է խելք ու միտք հասցնել, խաչօ եղբայր:

— Տայ Աստուած ձեր ասածովն ու բարի ցանկութեամբը լինի, աղա:

— Աստուած, յոյս Աստուած, խաչօ եղբայր: Հա, այն էի ասում: Տանդ տէրը, եղբայր, դու ևս ինքդ ես, ինչպէս կամենաս, այնպէս կանես, բայց ես այդ բանին հակառակ եմ: Անշարժ կալուածքը հաստատուն ապահովութիւն է մարդու համար: Հեռատես մարդը միմիայն այն ժամանակ ձեռքից կը հանէ անշարժ կալուածքը, երբ, մեծունանց ասածի նման, «հաղալիս գօտին հարիւր տեղից կը կտրատուի»: Օրհնեալ է Աստուած, դու դեռ այդ օրին հասած չես և— մեծ է իմ հաւատը— չես ել հասնիլ երբէք: Դու մէկ լաւ մտածիր. 1500 մանէթ տանդ զինր վճարեցիր, 500 մանէթ կարկատանքի

համար վրան փող մսիւնցիր: Նշանակում է տունդ այժմ քեզ վերայ 2000 մանէթ կանխիկ փող է նստել: Ասած խնդրեմ, հիմայ, քո այժմեան դրութեամբ, երբ ամեն ոք էլ գիտէ, որ դու փողի մեծ նեղութիւն ունիս, որ ես քեզանից բաժանվում եմ, հիմայ, ասում եմ ես քեզ, քո տանը ո՞վ գին կուտայ: Դու չը գիտես միթէ որ մեր էրդուրումցիք, մեծունանց ասածի նըման, «սատկած էչ են պտուռւմ, որպէս ղի պայտերը քաշեն հանեն»,

— Ուղիղ էք, հրամայում, աղա, բայց ուրիշ քնչ կարող եմ անել: Խանթիս մէջ այժմ եղած ընկերովի ապրանքներով գործ չի դառնալ, չատ-չատ, իմ բաժինը հաղիւ 300 մանէթի ապրանք դուրս դայ խանթից, այն էլ փէս-փէնդիւա¹⁾...

— Խանթիդ միջի ապրանքին ես ոչ-

¹⁾ Մնացած, դժուար վաճառելի ապրանք.

ինչ նշանակութիւն չեմ տալիս: Իմ բաժնի համար էլ մտածել եմ հետս Ախալցխայ տանել և այնտեղ վաճառել: Այնտեղ աւելի արժէք ունին այդ տեսակ ապրանքներն: Եթէ կամք կուտասքո բաժինն էլ հետս կը տանեմ, խաթերդ համար կ'սաղայցնեմ:

— Ինչպէս կամենաք, Գրիգոր-աղա: Ձեռնամուկս լինելով նախկին արհեստիս, ես այլ հս պէտք չունիմ այդ մեքանի հարիւր մանէթ ակնեղէններին: Եթէ դուք գիտէք և կարող էք Ախալցխայում համեմատաբար լաւ գնով ծախել այդ ակնեղէնները, տարէք, աղա, ձեր բաժինին հետ միասին տարէք և իմ բաժինը, և...

— Եւ առաջին գործս թող լինի ծախել, ծխել և փողը օր առաջ քո ձեռքը հասցնել:

— Շնորհակալ եմ, աղա, Աստուած ձեզ արեւատութիւն տայ: Մեծունանց ասածի նման իսաւր միշտ տէրն է դօրաւոր անողը:

— Բայց հիմա՞ր ու հիմայ, առայժմ, դու ինչ ես մտածում:

— Ասում էի տունս վաճառեմ, հրամանքդ կամք չես տալիս և իրաւունք էլ ունիս, շատ շնորհակալ եմ: Հիմայ դու ինքդ ռնց որ կամենում ես: Մի փոքր առաջ ծառատ ստացի ինչպէս մինչև հիմայ, նմանապէս և այսուհետեւ, իմ յոյսս վել եւում Աստուած է, իսկ ներքեւում հրամանքդ: Եթէ ինձ հրամայես որ գնամ, գետն ընկնիմ, գիտէ Աստուած, որ խօսքիցդ դուրս եկում չեմ, Գրիգոր-աղաջան, քեզ մատաղ:

— Տէր Աստուած բարի սրտովդ քեզ տայ, խաչօ եղբայր: Այ՛ տղայ, գնա ասա խաչօ եղբօր համար պէքէրլի դա՛հուա՞ բերեն, հրամայեց Աթառեանը ծառային և դառնալով դէպի ոսկերիչը շարունակեց, խօսքի եղանք, ճանապարհ հից նոր դարձած լինելով անդամ մտաւ աւացայ, խաչօ եղբայր, իսկ դու հօ՛, ծրհնած, կարծես օտար լինես որ քո

բերնովը մի ֆինջան սև ջուր անգամ
չես պահանջում: Ղահուան բերին: Հա-
յայ իմ քեզ տալիք խորհուրդը ինչպե՞ս
է, խաչօ եղբայր: Գո փողով քո ար-
հեստին վերաբերեալ առարկաներ չի-
նել և խանութում դարսած սպասել, որ
յաճախորդը գայ և գնէ, առ այժմ, իմ
կարծիքով, հաշիւ չէ քեզ համար: Գու
փորձով գիտես, որ այդ տեսակ ար-
հեստագործութիւնը ամենքին էլ հաւա-
սարաչափ չէ յաջողում, մանաւանդ
այժմեան ժամանակ: Իմ կարծիքով քեզ
հարկաւոր են տուայժմ գլխաւորապէս
քո արհեստին վերաբերեալ գործիքներ
և մի խանութ, քաղաքի մի յարմարա-
գոյն փողոցում վարձուած, այնպէս որ
մեծունանց ասածի նման, ճորէ մալէդ,
օրէ խլէզո ի հարկէ, առայժմ, մինչև
բազդի անիւին կրկին չուռ գալը, որ
անպատճառ պէտք է լինի, ևս յոյս
ունիմ իմ Աստուծուն վրայ: Եւ
— Աստուած, յոյս Աստուած:

— Արդ, խաչօ եղբայր, թէ քեզ հա-
մար խանութ վարձելը և թէ գործիք-
ների համար փող վճարելը երկուքն էլ
թող իմ վզին լինին: Քեզ համար խա-
նութ էլ ևս կը վարձեմ, 100 մանէթ
գործիքի համար փող էլ փոխ տամ ա-
ռանց տոկոսի: Գործիքների համար
կարծեմ 100 մանէթը բաւական է:

— Հարիւր կամ առ առաւելն հա-
րիւր յիսուն մանէթ:

— Թող լինի հարիւր յիսուն մանէթ.
տամ, խաչօ եղբայր, տամ: Ես չեմ ու-
զում որ իմ այստեղից հեռանալիցս
յետոյ դու ծուռճիտ մնաս: Իսկ 2000
մանէթանոց տունդ քեզ համար կը
մնայ, խաչօ եղբայր: Եթէ վարձով տա-
լու լինիս, տարեկան առ նուազն 200
դուռուշ վարձ կը բերէ քեզ համար:
Ինչ որ վերաբերում է քեզ և քո ըն-
տանիքին բնակարանին, կարելի է մի
ածանաղին, 40—50 դուռուշնոց տուն
վարձել. ընտանիքիդ այժմեան կեցած

տան վարձը, Դիվան-եօլի փողոցում, ամսական 10 ղուռուշ եմ խօսացել: Եթէ տեսար և հաւանելով տարեկանով կամեցար վարձել, տէրը 50 ղուռուշով էլ կուտայ: Կամենաս ես ինքս այդ մասին հետը խօսիմ, վերջացնեմ:

— Տեսնենք, աղա, շատ բարի: Ես շատ լաւ գիտեմ որ հրամանքդ իմ կամ ընտանիքիս վատը չես կամենում:

— Իմ անձին և իմ օջախի գլխին թող լինի այն վատութիւնը, որը, Խաչօ եղբայր, ես քեզ կամենալիս լինիմ:

— Մեղայ, մեղայ, ինչ էք ասում, տէր իմ:

— Դու հիմայ գնա տուն, եղբայր, ընտանիքիդ տես, մի փոքր հանգստացիր: Տանդ համար էլ տես, եթէ յարմար է, ինձ իմաց արա, վաղը և եթ սեպհական տունդ վարձով տանք: Վալիի օգնականը քանի օր է շարունակ դնում գալիս էր շինութեան վրայ: Ինչպէս երևում է տանդ շատ է հաւա-

նել: Անդադար խնդրում էր իրան վարձով տալ, լաւ էլ գին է տալիս 300 ղուռուշով ապառիկ, իսկ 250 ղուռուշով կանխիկ: Հիմա տես, եթէ, ինչպէս ասացի, Դիվան-եօլի փողոցի տունը քեզ յարմար կուգայ, տունդ տանք վալիի օգնականին: Այդպիսի մարդկանց հետ դորձ ունենալը քեզ համար էլ լաւ է, մանաւանդ ներկայ հանգամանքներում, կարծեմ նկատողութիւնս ուղիղ է:

— Ի հարկէ, աղա: Հիմայ ես կը գնամ ձեր վարձած տունը կը տեսնեմ, բայց եթէ յարմար էլ չեկաւ, կ'աշխատեմ ժամանակին մին ուրիշը վարձել թեթեւ գնով: Իսկ իմ տան համար հրամանքդ կարող ես վալիի օգնականին հէնց հիմիկուանից խօսը տալ: Նրա առաջարկած գինը շատ ձեռնտու է:

— Ես էլ այդպէս եմ կարծում: Տեսնենք, գլխիս վրայ: Ոսկերիչը ոտքի և լաւ և ուզում էր գնալ, բայց նկատե-

լով որ ընկերը կրկին խօսելիք ունի, չսքեցաւ կրկին:

— Կարավանին կողոպտուելու զրգարադէ լուրը առած օրումս, ասաց Անթառնանը, կասկածելով որ քաղաքի մէջ փողոցային անկարգութիւններ չը պատահին, խանթիդ միջի ապրանքներն մեր տունը ճամբեցի: Ուղում ես վաղիւ և եթ եկ տար, էւ կամ, եթէ ուղում ես որ քո բաժինն էլ հետս Ախալցխայ տանեմ, այս երեկոյ կամ վաղը հրամայիր եկ, ինձ մօտ գնահատենք, ցուցակ կաղմենք...

— Էլ ինչ նոր գնահատութիւն, ինչ ցուցակագրութիւն, աղա՛ Պօլիս մեկնելիցս առաջ չէ որ քեզ հետ միասին գնահատեցինք ու ցուցակագրեցինք: Ցուցակի մի օրինակն էլ կարծեմ ինձ մօտ պէտք է լինի, տանը: Բոլորի գումարը, եթէ չեմ սխալուում—վեց հարիւր ուսուրի էր ընդամենը:

— ձիւդ այդպէս է: Մի ցուցակ էլ,

եթէ յիշումես—Լեոնին էիր յանձնել: Այդ ցուցակն էլ պէտք է որ մեր տանը լինի:

— Աւելի լաւ, հիմի ո՞վ սիրտ ունի նստել նոր մէկանց կարճ երկայն... Միայն, Գրիգոր աղաջան, խանթիս մէջ Քեօփրիքեօյի եկեղեցու արծաթները կային: Քահանան եկեղեցու հին ու մին արծաթներ, անօթների կտորտանք էր բերել, որ մի նոր խաչվառ և սկիհ շինեմ եկեղեցու համար: Հէնց այն էր ձուլեցի, պատրաստեցի, բայց ճանապարհորդութիւնս վրայ գալով մնաց:

— ձիւդ է, այդ ձուլած արծաթներն էլ խանթի միւս ապրանքների հետ միասին Լեոնը տուն է տարել: Երբ քեզ համար խանութ վարձենք, երբ դործի սկսես, եկ և տանից տար: Ամանաթ արծաթներդ, եղբայր, տար: Գործիքի համար 150 մանէթ ինձանից փող ստացիր, իսկ քո ակնեղէնների համար էլ ինձանից մի ստորագրութիւն:

— Ի սէր Աստուծոյ, Գրիգոր աղա, այդ ինչեր էք ասում: Չորս տարի է ահա մենք առանց ստորագրութեան հարիւր հազար ղուռուշների գործ դարձուցինք: Մի օր ոչոք մեր ձայնն ու ձուգը չը լսեց: Հիմայ ստորագրութիւնս զորն է, աղա, այն էլ ես ձեզանից առնեմ: Առանց ստորագրութեան հրամանքդ վերջին անգամ ինձ 5000 մանէթ համրեցիր տուիր և հիմայ այդ գումարն էլ մեր դրամագլխին հետ ես կորցրի...

— Դու ինչի կորցրիր, եղբայր, զրգադղութիւն էր, պատահեցաւ, դու ինչ մեղք ունիս: Ստորագրութեան առարկայ ես այս անգամ նրան համար բաց արի, խաչօ եղբայր, որ մենք մէկգումէկուց պէտք է բաժանուենք:

— Ի՞նչ արած որ պէտք է բաժանուենք: Ինչպէս աղաթ է բաժանուելիս մէկգումէկու բաժանման զիր կուտանք կառնենք, իսկ հրամանքդ Ախալ-

ցխայից յետոյ իմ ակնեղէնների փողը կուղարկես: Գործիքների համար ինձ խոստացածդ 150 մանէթին համար, ուղում էք, ես ինքս ձեզ մի պարտաւ մուրհակ կուտամ, մինչե...

— Ուղիղը առն, խաչօ եղբայր, ապաք ինձ համար վերաւորանք չէ: Մի թէ դու ինձ այնքան հաստագրութեան ընցն ես կարծում, որ 50 մանէթ չընչին գումարի համար քեզանից պարտամուրհակ օտանամ, երբ քո 300 մանէթի ապրանքը ինձ հետ տանում եմ:

— Ներողութիւն աղա, ես այն մտքով ասացի, որովհետեւ իմ վիճակը...

— Քո վիճակի հետ ես ինչ գործ ունիմ, ես գործ ունեցած եմ և ունիմ քեզ հետ, մարդու հետ, և զիտեմ որ այդ մարդը մարդ է: Մի քիչ առաջ էլ քեզ ասացի, փող, յաջողութիւն, մարդկային վիճակ, դժբաղատարկ, չնչին բաներ են, մարդը իրան մարդ-

կոթիւնովն, իրան բարի անունովն ու համբաւովն է մարդ և ոչ թէ...

— Լաւ, աղա, խնդրում եմ մի նեղանալ: Ես շատ ուրախ եմ, որ հրամանքդ միևնոյն կարծիքովն ու սրտովը հեռանալու ես այստեղից, ինչ կարծիք ու սիրտ որ ունէիր ինձ վրայ այստեղ եղած ժամանակդ:

— Եւ մինչև վերջը, մինչև յետին շունչս: Դու վեր կաց, խաչօ եղբայր, վերկաց գնա տուն հանգստացիր: Հա՛, չը մոռանամ քեզ մի ընտանեկան աղ-ղարարութիւն էլ անել, խաչօ եղբայր: Եւ Անթառեանը հարեանցի կերպով պատմեց ոսկերչուն այն ամենը, ինչոր պատահած էր, ինչոր այդ օրերում խօսուում էր էրզուրումում Լևոնի, Մարխաթունի ու սրա աղջկայ մասին: Այդ պատմութեան ժամանակ Գրիգոր աղան բնականապէս միշտ իրան կողմն էր տաշում: Զճարիտ է, նա չէր ծածկում իրան օրդուն զբաղութիւնն և

կնոջը անմիտ վարմունքն, բայց և այդ ամեն բանի համար առաւելապէս նա Մարխաթունին անխոհեմութիւնն էր դատապարտում: — Եսթերի, հիւանդու-թեան մասին երբէք հոգ մի անիլ, խաչօ եղբայր, ի վերջոյ ասա: Գրիգոր աղան, հէքիմբաշին հէնց այս առաւօտ երբ հիւանդի կշտից վերադառնում էր միանգամայն ապահովացրեց ինձ: Նրա անութեամբ, Աստուծով, Եսթերա մի չաբթից յետոյ կը վերկենայ անկողնից: Պէտք է դիտնալ, որ Օղիգայի սպառնալիքներից վախեցած Անթառեանը մի և նոյն այդ օրը բմիշկ էր ուղարկել Եսթերի մօտ: Մի ամբողջ գիշեր հիւանդին մօտ մնալով և լքուալէ մին հիւանդի ծանր դրու-թիւնը անանկելով, պառաւ Օղիգան ան-ճապարեց անձամբ անձին Անթառեանի տունը գնաց, Փառաւորապէս խայ-տառակելով Գրիգոր աղային և նրա

կնոջը, հինաւորաց պառաւր բանը այն-
տեղ հասցրեց, որ գոռող Գրիգոր-ա-
ղան նրա սիրտը հանգստացնելու հա-
մար ստիպուած էր իրան հաշուով հի-
ւանդին մօտ բժիշկ ուղարկել և կնոջը
Արէգնաղանին ու Լևոնին մի լաւ քօ-
տակ տալ:

Անթառեանից լսած վերջին խօսքերը
սուր սլաքներով ծակոտեցին անբաղդ
ոսկերչու սիրտը: Ամօթից, վշտից նրա
լեզուն կարկամեցաւ: Խեղճ արհեստա-
ւորի բերանը չէր բացվում որ մի պա-
տասխան էլ է տայ: Թաղծալից նա
թողեց Անթառեանի սենեակը և ելաւ
տուն գնաց:

Ին.

Ոսկերիչ Խաչօյին ճամբու գնելով
Անթառեանը վալիի օգնականի մօտ գը-
նաց և ընկերի տունը երկու տարի ժա-
մանակաւ վարձով տուեց տարեկան 300
դուռուշով: Գաշնադրի մէջ, ի միջի
այլոց, ասած էր, որ տունը Անթառ-

եանի սեպհականութիւնն է, որի վարձը
վալիի օգնականը վճարելու է տար-
վայ վերջերում: Բայց մի առանձին
ստորագրութիւնից, որը Անթառեանը
տաճիկ պաշտօնատարին տուեց, երե-
ւում էր, որ այդ տան հէնց երկու
տարվայ վարձն էլ, տան տէրը ամբող-
ջապէս ստացած է վարձողից: Աւելորդ
է ասել, որ Գրիգոր-աղան, ոչ մի կօ-
պէկ չէր ստացած:

Ոսկերչու տան վարձը Անթառեանը
վալիի օգնականին զբաղչիչն արաւ, որ-
պէսզի սա աշխատի Հաղրօ աւաղակա-
պետին փախցրած ակնեղէնները ձեռք
բերել: Եթէ վալիի օգնականը այդ ա-
ղայութիւնը անէր, նա իբրև վարձա-
տրութիւն իրան աշխատանքին, գըտ-
նուած ապրանքի կէսն էլ նմանապէս
իրան պէտք է սեպհականացնէր: Այդ
բանի համար վեց ամիս ժամանակ նը-
շանակուեցաւ: Եթէ այդ ժամանակա-
միջոցում տաճիկ կառավարութիւնը

դողացած ապրանքը աւաղակի ձեռքից չը կորդէր, Անթառեանը իրաւունք ունէր, ինչպէս ռուսի հպատակ, իրանը անել այնուհետեւ ցետոյ, Գրիգոր-աղան մի խանթի տիրոջ իրան մօտ կանչեց և նրա խանութը խաչօյի համար վարձեց տարեկան 30 ղուռուշով: Երկու տարվայ վարձը 60 ղուռուշն էլ Անթառեանը իրան գրպանից վճարեց, թէև դաշնագրի համեմատ, խանթի մէջ պէտք է բանէր նրա նախկին ընկեր, ոսկերիչ խաչօն: Վերջ ամենայնի Գրիգոր-աղան իրան մօտ կանչեց դաթրջի¹⁾ Գօգօրին և պատուիրեց որ իրան չորս ձիերին էլ լաւ ուտացնի, կշտացնի, որպէս զի երկու օրից յետոյ Անթառեանին և սորա ընտանիքին Ախալցխայ տեղափոխէ: Բեռնակրութեան վարձ, ձի գլուխ, քառասնական ղուռուշ խոտացաւ Անթառեանը և ութսուն ղուռուշ վարձի կէսը սկզբից վճարեց Գօ-

¹⁾ Բեռնակիր:

գօրին: Հինգ ղուռուշ էլ փող ընծայեց ձերմակ-ջրի²⁾ բեռնակրին համար:

— Ա՛, բաւէաթէ, կուրբանէաթէ, կուռէաթէ³⁾, ուրախ ուրախ լեզուին տուեց Գօգօրը, վերառաւ փողերը և վաղ տուեց ուղիղ ճմէհանան⁴⁾: Բեռնակիր Գօգօրի հարբեցողութիւնը էր-զուրումում առած էր դարձած: Այնտեղ նա իրան կատարը լաւ տաքացրեց: Բայց հէնց որ ձիերին ջրելու և թիմարելու ժամը հասաւ, Գօգօրը զըլտօր գլար օղետունից դուրս եկաւ և առանց ուշք դարձնելու փողոցի մանուկների ծաղրածութիւններին, իրան ախոռը մտաւ: Գօգօրը ընտանիք հունէր. թէ իրան և թէ ձիաներին համար նա միմիայն մի բնակարան ունէր վարձած էր զուրումում և այդ բնակարանը մի ախոռ էր: Ախոռի մի աւելորդ մը-

²⁾ Արաղ:

³⁾ Քրդնվար. եղբայրջան, մատաղջան, հոգիջան:

⁴⁾ Օղետուն:

սուրբը և նրա միջի ցախ ու ցուխը
բեռնակրի մշտական անկողնակալն ու
անկողինն էին: Այդ ժամանակ նա հա-
զիւ քառասուն տարեկան կը լինէր:

— Հայրիկ, հարցրի ես ծերուկից,
այդ ոնց է պատահել որ այդ տարիքի
մարդը Երզուրում մինչև այդ ժա-
մանակ ընտանիք չունէր: Բեռնակիր
Դողորը դուցէ զրկուած էր իրան կո-
ղակցիցը...

— Թող այդ մէկ կէտը քեզնից
զաղտնիք մնայ, ինչպէս որ զաղտնիք է
ամենքի համար էլ: Մի որիէ հասարակ
բեռնակրի համար ես ինչ որ ասացի
այն էլ, կարծում եմ, շատ եղաւ: Արա-
ղի չիշը նորից բերնին դէմ տուեց իմ
ծերուկը:

Ես մի տեսակ եղայ, բայց և այնպէս
չ'ուզեցի թափանցել և այդ զաղտնիքի
մէջ, մանաւանդ որ—ինչպէս երևում
էր—այդ բանը հիւրիս սրտովը չէր:

Դողորը վերառաւ փողոցից հեռը բե-
րած նոր և սուր դաշակին, ²⁾ ձիաներին

²⁾ Փերիչ:

մօտ գնաց և նախքան ջրելը, սկսեց
թիմարել, ամեն մի ձիու գլխին մի-մի
ներքող կարդալով:

Կանց, քեզ մատաղ, կանց, իմ հողիս,
կանց քեզի լաւ թիմար անեմ,
Հող ու ֆշխի ¹⁾ ճանճ ու ոջիլ մսէդ,
մաղէդ պոկեմ հանեմ:

Քորեմ, չփեմ, չփշարեմ, հողիդ ու ջա-
նրդ դուրանայ ²⁾,

Չորուկ ֆշխուն, փափուկ յարդին,
դռաթս ³⁾ պառկի քամակ դէմ տայո:

«Տօռաթիս ⁴⁾ լանջն, պոչն է սրմայ ⁵⁾
սմբակներն քար ու երկաթ,

Թե ու թիկունքն առիւծի է, դեղին
սրունքն ոսկի պողպատ:

Նախշուն ճակտիդ, գափլան ⁶⁾ դօշիդ
քամին փչէ, հովահարէ,

¹⁾ Աղբ:

²⁾ Հանգստանայ:

³⁾ Չիւ. անուն, գոյնիցը առած:

⁴⁾ Նոյնպէս:

⁵⁾ Մետաքսեայ թել:

⁶⁾ Ինծ:

Քթէդ, բերնէդ, հանած փոխնչդ սար
ու ձորերը թնդացնէս,
«Ականջներդ ցից-ցից կանես, աչքիդ
բոցով դաշտեր կ'այրես,
Վրինջ ու քալքիդ երբ զօռ կ'անես,
դափ դրոփով լեռներ ճեղքես.
Քրտինք կուտաս, քրտինք կ'առնես,
ճամբու կոշտերը կ'թրջես,
Կեր իմ ալ ⁷⁾ ձիւս, կուշտ գարի կեր,
կեր որ ինձնից չը գանդատուես:
«Քոսոս, դանդաղ, ճերմակ ձիուս, վեր-
քը լուամ, դեղը քսեմ,
Փոքրիկ սէմրին ⁸⁾ մէջ բարձ կոխեմ,
ճամբու պաշարը շալկին դնեմ,
Մէկ քայլ առնէ, մէկ արտ մտնէ, ա-
նամօթը գարի գողնայ,
Դունչը կախած, բութ ալուէքով, սու-
սիկ փուսիկ ալիւր աղայո՛ւ
Ի՞ջ.

Գլուխը կախ արած, վիզը ծռած,

⁷⁾ Բաց կարմիր.

⁸⁾ Համես.

մտքումը հաղար և մի դառը խորհրդա-
ծութիւններ անելով, ոտկերիչ խաչօն
իրան տունը հասաւ: Երկայն սրահի
միջից նրան տեսնելիս Մարխաթունի
ուշքը նորից գնաց, իսկ Եսթերը ու-
րախութեան աղաղակներով ձեռքերը
բարձրացրած ուժ ու կող էր անում
անկողնի միջիցը դուրս գալ, բայց
խեղճի ծնգներում ուժ չը կար և նա
զլորվում նորից վայր էր ընկնում ան-
կողնի վրայ: Տեսարանը շատ սրտաճմ-
լիկ էր: Մինչև կնոջը ուշքի բերելը,
մինչև հիւանդ աղջկան անկողնի մէջ
նորից տեղաւորելը, թշուառ արհես-
տաւորի կեանքը կէս եղաւ: Լուսթիւն
տիրեց:

Մարխաթունը չը կամեցաւ այդ օրը
պատմել մարդուն իրանց զխին պա-
տահած փորձանքը: Եսթերի հիւանդու-
թիւնը ոտրա մրտած լինելուն էր վերա-
գրում մայրը: Իրան հերթում խաչօն
նոյնպէս չը կամեցաւ բացուել, բանից

բոլորովին անտեղեակ ձևացնելով իրան, ոսկերիչը, ընդհակառակը, աշխատում էր մխիթարել կնոջը և փայել ու փայփայել հիւանդ աղջկանը։

— Հօ, աւագակները անձիդ մի փնտռել չես սոսցրին, հօ մէկ տեղը մի քանի փած չէ, հօ փանեցած չես, հարցնում էր կինը մարդուց։

— Ոչ, ոչ, դուք միամիտ եղիք. օրհնեալ է Աստուած, նա բոլորովին անսփնաւ եմ և ողջ ու առողջ։

— Ապրանքներդ բոլորն էլ յետ ստացար, թէ ո գիտէ մի մասը, գուցէ, տարան աւագակները։

— Շատ քիչ բան. կորուսաներս շատ չնչին է. յոյս ունիմ այդ էլ ժամանակին ձեռք բերուի։

— Գրիգոր-աղային և Նրա լիր... բ... Գրիգոր-աղային հօ յոկարդոյ ճանապարհով...

— Տեսնոյ տեսնոյ փոխելը քանի անգամ եկաւ, Մարիաթուն։

— Երէկուանից ի վեր երկու անգամ...

Նա ամենայն կերպով ապահովացրեց թէ մի շաբթից յետոյ աղջկադ անպատճառ կը լաւացնէ, ոտքի կը կանգնացնէ։ Եսթերիդ մասին միամիտ եղիւ, օրհնեալ է Աստուած, ոչինչ բան չը կայ։

— Ամէն. օրհնեալ է Աստուած, փառք Նորա բարի կամեցողութեանը։ Այս ասելով հայրը կուչ եկաւ, կռեցաւ աղջկայ զլսին ընկաւ և իրան լուռ արտասուքներով հիւանդի երեսն էր թրջում։ Մարիաթունը քաշեց, յետ արաւ մարդուն հիւանդի կշտից։

— Գրիգոր-աղային տեսնելիս թողարիս ¹⁾ ասիր։

— Չէ, ինչի, ինչ կայ, զարմացաւ խաչօն։

— Լեռնին նշանածը, ախալցիների Դշխունը, Եփր մեռել է։

— Ի՞նչ ես ասում, կնիկ, այդ քեզ փոխառաւ։ Գրիգոր-աղան ինձ այդ մա-

¹⁾ Դուք ողջ մնաք։

սին ոչինչ չ'ասաւ: Ընդհակառակը նա պատրաստուում է շուտով գնալ այստեղից: Պատասխան տուր, ումնից ես լսեմ դու այդ լուրը:

— Լեոնը ինքն իւր բերանով յայտնեց...

— Լեոնը, Լեոնը շուտ-շուտ էր գալիս միթէ այստեղ...

— Ոչ... նա... մի անգամ միմիայն . . . կարաւանի կողոպտուած օրը . . . հայրը նրան ուղարկել էր... Մարխաթունը կմկմաց:

Եսթերի տնքանքոցը ստիպեցին ծընողքին վերջ դնել այդ խօսակցութեանը: Մարխաթունը շուտով ճաշ բերեց:

Ի՛նչ

Բեռնակիր Գօգորին ճանապարհ ձգելով Անթառեանը ինքն էլ տուն գրնաց: Առաջին պատուէրը, որ նա տուեց Արէգնաղանին, տուն ներս մըռնելիս, այն էր որ սա պատրաստուի և պատրաստէ տան հարկաւոր չորեղէն-

քը երկու օրից յետոյ ճանապարհ ընկնելու դէպի Ախալքսայ: Յետոյ, Գրիգոր-աղան մօտը կանչեց միւս սենեկում առանձնացած Լեոնին և սկսեց խրատել նրան: Որդին լուռ ու մունջ և զլխակոր կանոնած էր հօր հանդէպ, իսկ Արէգնաղանը նրա ոտքերի մօտ նստած: Ինքը Գրիգոր-աղան սենեկի զլխում բաղմած ծխում էր:

— Երբ մի մարդ ցեխի մէջ, սկսեց Անթառեանը իրան յորդորական ճառը, մի ակն է տեսնուում և ուզում է վերցնել, այնքան խելօք և զգոյշ պէտք է լինի, որ ակը ցեխի միջից հանելիս մատները չը ցկխտուէ: Չավահիրջութիւնը ոսկերիչ Խաչօյի ձեռքի ակն է, իսկ այդ ձեռքը, այդ ձեռքի տիրուտիքը առհասարակ ցեխեր կարելի է համարել մեր անուան, պատուոյն ու աստիճանին հետ համեմատելով, ի հարկէ: Ես քեզ ոսկերչուն յանձնեցի: Երպէս զի նրա ձեռքի ակը իսկուս, և ոչ թէ

վերկենաւ նրա... նրա... լկտի կնկայ հետ...

Լևոնը աչքերը կատաղաբար հօր վերայ շորթեց։ Գեռ իրան կեանքումը Գրիգոր-աղան ոչոքից այդպիսի լուռ անարդանքի հանդիպած չէր։ Նա մի րոպէ կանգ առաւ։ Խօսքը բերնումը կիսատ մնաց։

— Լևոնս ինքը ինչ յանցանք ունի, խօսքի մէջ մտաւ Արէգնաղան խանումը, նա անփորձ, ջահիլ տղայ է, յանցանքը ան, ան, ան անամօթ կնկա... յանցանքը էլի քոնն է, որ չը բաւականացար որդւոյդ ոսկերչուն մօտ տալ միմիայն, այլ նաև թոյլատրեցիր որ նա ոսկերչու տունը գնայ ու գայ... հէնց իմանաւ իմ տղաս նոցա քաջալ աշակերտը լինէր...

— Մեծ քաջութիւնը հէնց նորանումն է, կնոջ խօսքը ընդհատեց Գրիգոր-աղան, որ Լևոնը մտածելով իրան ում որդին լինելը, պէտք է այդ ցե-

ների միջից առանց կեղտոտուելու դուրըս գար։ Քառասուն տարի է, ես էրդուրումումն եմ, զրեթէ ամենայն օր ամեն կարգի և աստիճանի մարդկանց հետ նիստ ու կաց եմ անում, ամենքի հետ գործ ունիմ, բայց միշտ և ամեն ժամանակ նոյն Գրիգոր-աղան եմ։

— Շատ բան։ Դու հասակդ առած, փորձուած, խելահաս մարդ ես, իսկ Լևոնս, դեռ նա զիմ մողի է։ Նա դեռ ոչ իրան չարը գիտէ, ոչ բարին, ոչ ցեխը, ոչ էլ մաքրութիւնը։ Տայ Աստուած ողջամբ հասնենք Ախալցխայ, Լևոնիս պսակենք, տեսնենք ճախ ու կանաչը, հաւ անենք թառը դնենք, այնուհետև դու ինքդ էլ կը տեսնես թէ յանկարծ որքան կը փոխուի Լևոնս։

— Ես ինքս էլ հարկաւ հասկանում եմ, որ մէջ տեղում մի փոքր անխելք ջահլութիւն կայ, գիտեմ որ լսածներիս մեծ մասը զրպարտութիւններ են...

— Բոլորն էլ, չեչտեց Լևոնը։

— Գուցէ՛ք և բնորոշ, և ես գործ մա-
սին անշափ ուրախ եմ, որ զի միայն
ևս այն բանի վրայ եմ մտածում, որ
եթէ այս ձայները յանկարծ Ախալցխայ
հասած լինին, ևս ինչ երեսով պիտի
կարողանամ խնամի՛ր Մարկոս-աղային
վրայ մտիկ առաւ Կոս, որ զի դեռ չեւ
հասկանում, դեռ քեզ ինն էլ հարկա-
ւոր է որ տասր դառնաս, զու դեռ չը
գիտես թէ ինչ ասել է բարի անուն,
բարի համբաւ։ Ինձ համար մահ, կա-
տարեալ մահ է, եթէ Ախալցխայում
ինձ համար ասեն թէ սա այն զոված
Գրիգոր-աղան է, որ ողջ էր գործունէին
խելք էր սովորացնում, սակայն հարա-
զատ զաւակին կըլծել չէր իմանում։

— Լեռնա քո երեսին ամօթ չէ բի-
րել և այսուհետեւ չի էլ բերել, — այդ
մասին զու միամիտ եղիլ։ Ինչ որ ե-
ղան, անցաւ գնաց, մի գոթաղի գէպք
էր։ Մեր այնտեղից հեռանալուց այե-
տոյ ամեն տեսակ խօսք ու զբոյցի էլ

վերջ կը տրուի միանգամայն, Գատար-
կախօսութիւնը, ուրիշին բամբասելը
նոր բան չէ էրգուրումքներին համար։
Նրանք, ինչպէս շուտ և առանց մտա-
ծելու մի բան սկսում են, այսպէս էլ
շուտ վերջացնում։ Այս ձայները ոչ
երբէք կարող են Ախալցխայ հասնել։

— Եւ նոյնպէս ոչ էլ կրկնուել, այն-
պէս չէ, Լեռն։ Ես յոյս ունիմ որ Ա-
խալցխայում դու քեզ այնպէս կը
պահես, որ աներանցդ հետ բոլոր քա-
ղաքն էլ քեզ վրայ մատ կծի։ Անթառ-
եանի որդւոյն և ժառանգին ևս այդ-
պէս եմ ուզում տեսնել մինչև գերեզ-
ման մտնել։ Կարողութիւնս, որ քեզ
համար եմ տնտեսել ու տնտեսում, ա-
ռետրական յաջող գործողութիւնների,
որոց ձեռնառու լինել եմ ուզում,
ինձ համար չէ, որդեակ, այլ քեզ և
միմիայն քեզ համար։ Քանի ևս ողջ
եմ քեզ և քո ապագայ կողակցին վար-

դի պէս կը պահեմ, իսկ երբ ոտքս դե-
րեզման դրի, ուզում եմ որ օջախիս
մուխը ծխայ միենոյն կարգով, չափով
ու համբաւով, ինչպէս որ 40 տարի
շարունակ ծխացել է և ծխում է: Օ-
ջախ, որդեակ, օջախ, օջախ, հասկա-
նում ես: Օջախ, օջախի անուն—սա է
այն միակ սրբազան ու վախճանական
նպատակը, որի համար մարդիկ աշխար-
հիս երեսին միմեանց են ուտում, մի-
մեանցից գուփում ու զջլում անդադար:
«Մէկ Աստուած, հազար արարած» ա-
սել են մեծունանք: Ամենայն օր, ա-
մենայն բոլոր մեր աչքի առաջ միշտ
տեսնում ենք. հարիւրաւոր և հազա-
րաւոր մարդիկ ծնում են, լաւ վատ
ապրում են և յետոյ մեռնում, բայց
ինչպէս ապրելիս, նոյնպէս և մեռնե-
լիս ոչոք, ոչօք չէ յիշում այդ մարդ-
կանց: Ծաղիկներ, խոտեր, լեռն, շատ
են բուսնում, ծլում ու ծաղկում, բայց
հէնց որ թարշամեցան, մեռան, նոցա

բուսած տեղը, չոր գետինը, նրանց ար-
մատները, ոտքի կոխան ևն դառնում:
Բայց տես այն բարձրաբերձ կաղնին,
որ հարիւրաւոր տարիներ զլուխը ամ-
պերին ու աստղերին դէմ տուած ահա
ես, միշտ կամ ու կը մնամ ասում է:
Բարձրաբերձ կաղնին իրան տեսակին
մէջ մի փառաւոր օջախ է ներկայաց-
նում, որդեակ: Ոսկերիչ խաչօներ հա-
զարաւոր և բիւրաւոր եղել են և կան
աշխարհիս ամեն մի անկիւնում, բայց
Անթառեանների թիւը սակաւ, շատ սա-
կաւ է լինում առհասարակ...

Ոգևորուած Գրիգոր-աղան դեռ ևս
չէր վերջացրած իրան ճառը, երբ մեր
ծանօթ Մինաս-աղան իրան կնկայ հետ
ներս մտաւ: Նրանք եկած էին Արեգնա-
զանին օգնելու տան իրեղէնքը կապո-
տելում և դարստեղում:
Խօսակցութեան ՚իւրիւր փոխուեցաւ:
Լեռնը, որ մինչև այդ ժամանակ արձա-
նացած լսում էր, և հօր քարոզները

նորա մէկ ականջիցը մտնում էին միւսիցը դուրս գալիս, ազգական հիւրերի գալստեան վրայ, կարծես, ուրախացաւ: Այդ օրը ընթրիքի վրայ նա սովորականից աւելի զուարթ կերպարանք ունէր: Միւսները համար դա ամենալաւ ապացոյց էր, որ Լևոնի վրայ շատ լաւ ազդեց եւ իմաստուն հօր իմաստուն խօսքերը:

Հետեւալ առաւօտը Անթառեանի վաճառատան սենեկում թմրած ու շըշմուած ոսկերիչ խաչօն 150 մանէթ փող և իրան համար վարձուած խանթի դաշնադիրն Գրիգոր-աղայի ձեռքից ստանալուց յետոյ, իրան աջ ձեռքը երկարացնում էր դէպի սենեկում կանգնած մի անձանօթ մարդը, խնդրելով որ իրան տեղակ ձեռք դնէ (ոսկերիչը ինքը անգրագէտ էր) ընկերութեան հետեւալ «բաժանման գրի» վրայ:

«Աստուծով. 18... թուին յունիսի 15-ին ի քաղաքն Երզուրում. մենք ի

ներքոյ ստորագրեալքս 18... թուէն մինչև 18... թիւը չորս տարի շարունակ ընկերովի առևտրականութեամբ և ջալահիրջութեամբ պարապելով, այս թիւ հաշիւներս մաքրեցինք և միմեանցից բաժանուեցանք: Այսուհետև մէկ-դմէկուց ոչինչ տաւացու և առնելացու չ'ունինք: Մեր մէջ եղած ամեն տեսակ ընկերական-առևտրական տոմարներն ու թղթերը քննուած, զննուած և վերջացրած են, և ոչ մենք, ոչ մեր ժառանգներն երբ և իցէ այդ մասին ոչինչ վէճ բանալու իրաւունք չ'ունինք: Իսկ եթէ, Տէր մի արասցէ, այդպիսի բան երբ և իցէ, և ում և իցէ, կողմից տեղի ունեցաւ, անընդունելի և ապօրինի պէտք է համարել Աստուծոյ և դատաւորների առաջ»:

Թղթի տակ ստորագրեց նախ ինքը Անթառեանը և ապա — խաչօյի ներկայացուցիչը, որը «բաժանման գրի» իս-

կազանը Անթառեանին, իսկ պատճէնը
ոսկերչուն յանձնելով, հեռացաւ:

— Այժմ խաչօ եղբայր, զբաժանման
դիրը մի կողմ դնելով սկսեց Անթառ-
եանը, ես քեզ մնում եմ պարտ քո
ակնեղէնների արժէքը 300 մանէթ, կամ
որքան որ գոյացաւ—հարկաւ ոչ պա-
կաս այդ գումարից, իսկ դու մնում ես
ինձ տալացու այժմ տուած 150 մա-
նէթն: Եւրբ ակնեղէններն Ախալցխա-
յում վաճառեմ, միմեանց հետ կը հա-
շուենք: Խանթիդ համար վճարածս 60
դուռուշը իմ կողմից ընծայ ընդունիր:
Ինչ որ վերաբերում է տանդ վարձին,
տարվայ վերջերում, ինչպէս ասացի,
300 ական դուռուշ վալիի օգնականից
կ'ստանաս: Իսկ կորուստներու համար
ես ինքս չատ և չատ խնդրած եմ թէ
վալիին, և թէ տանդ վարձկան նրա
օգնականին: Դու ինքդ էլ շարունակ
հետևիր և գոնեա երկու ամիսը մի ան-
գամ ինձ այդ մասին գրաւոր տեղեկու-

թիւն հաղորդիր Ախալցխայ, որպէսզի
ես էլ ըստ այնմ այնտեղից դորձեմ:
Քեօփրիքէօյի եկեղեցւոյն արծաթներին
համար Արէգնաղանին պատուիրած եմ,
տան իրեղէնները դարստուելիս առան-
ձին տեղում պատրաստի ունենայ: Տա-
նը այսօր դաւմադալ է: Վաղն էլ բոլոր
օրը զբաղած ենք լինելու ճերթաս բա-
րովի: համար եկող գնացող ազգական
բարեկամների հետ, ուստի վաղը իրիգ-
նապահին եկ մեր տուն և արծաթներդ
ստացիր: Եսթերին հիւանդութեան
պատճառով, գիտեմ, սիրտ չ'ունիս, ա-
պա թէ ոչ կը խնդրէի, որ մի քիչ վաղ
գաս միւսաների հետ միասին ընթրիք էլ
անէինք: Բայց եթէ ընթրիքին չը կա-
մեցար գալ, կամ որեւէ պատճառով
վաղը իրիկնապահին գալու միջոց չ'ու-
նեցար, գոնեա միւս օրը առաւօտ վաղ
արի, եղբայր, և քո ամանաթը ստա-
ցիր: Շատ և շատ ցաւում եմ, խաչօ
եղբայր, որ վերջին անգամ ընտանե-

կան այս փոքրիկ անախարժութիւնը մեր մէջ պատահեցաւ, բայց ի հարկէ այդ բանը երբէք չէ կարող մաղիւ չափ մեր մէջ սառնութեան տեղիք տալ: Թէ Մարթաթիւնը և թէ Արէգնաղանը, ինչքան էլ որ լինի, էլի կնիկ-արմատներ են, իսկ մեծունանց ասածի նման, կնիկ-արմատներն միմիայն մաղերը երկայն են լինում:

Ընկերները բաժանուեցան: Կարաւանի կողովաւորած օրից մինչև այդ րոպէն խեղճ արհեստաւորի գլխովը ու սրտովը այնքան և այնպիսի մտածմունքներ, հոգսեր, ցաւեր ու վշտեր էին անցկացել, որ նա ոչ իրան արածն էր իմանում, ոչ տեսածն ու լսածը: Ինչպէս խելքն ու միտքը թացրած մի ապուշ, խաչօն այդ օրերում բնազդմամբ միմիայն անում էր այն, ինչոր նրան թելադրում էր իրան նախնական կրթութիւնը — անպայման և կուրօրէն հպատակութեան միծի, աղայի, կամքին

ու հրամանին: Եւ ոսկերիչը իրաւունք ունէր այդպէս վարուելու: Բացի լաւութիւնից, բացի բարերարութիւնից ուրիշ ոչինչ տեսած չէր նա մինչ օրս Անթառեան Գրիգոր-աղայից:

Խաչօն մոռացած էր մինչև անգամ որ Կոստանդնուպօլսից բերած մի հակապրանքին մէջ իրան կնոջն ու աղջկան հագուստացու կային: Գորա համար վճարուած փողը արհեստաւորին իրան սեպհական, արդար վատակն էր: Անգութ Անթառեանը այդ մասին էլ լռեց զիտմամբ: Նա իրան առանձին հաշիւներն ունէր: Հէնց որ սօկերիչը ոտքը սենեկից դուրս գրեց, Գրիգոր-աղան մի կտոր թուղթ վերցրեց և հետեւալ հաշուեղջիւրը կազմեց:

Ընկերութեան դրամագլխի մէջ ունեցած իմբաժինը, 2500 մանէթ, Պօլիս ուղարկելիս կանխիկ փող տուի, 5000 մանէթ, այդ գումարին երեք ամսուան տոկոսը հարիւրին քսանով, 1500 մանէթ:

Գործիքները համար այժմ իրան տուր
150 մանէթ. խանթին երկու տարվան
վարձը վճարեցի 60 ղուռուշ, սորա եր-
կու տարուան տեղում 60 ղուռուշ մի-
ասին անում է 6 մանէթ, գումարն ա-
նում է 7806 մանէթ: Այս գումարի
փոխարէն ստացայ. տունը 2000 մանէթ
արժողութեամբ. խանթի միջի ակնե-
ղէնները նրա բաժինն 300 մանէթ,
Քեօփրիքեօյի եկեղեցւոյն արժութիւնը
400 մանէթ, մի հակ ապրանքին մէջ
իրան հասանելի ճօթեղէնների արժէքն
300 մանէթ, գումարն է 3000 մանէթ:
Կրկին 4806 մանէթ բաց, բաց, բաց է
մնում, բացադանչեց Անթառեանը
թուանշանները գումարելից զկնի, Նա
միտք էր անում մի կերպով փոքր ինչ
էլի կրճատել այդ գումարը, բացը էլի
ծածկել, բայց հնար և յարմարութիւն
չը կար, ձարը կտրած վերկացաւ բա-
ժանման գիրը տարաւ վալիի օգնակա-
նին հաստատել տուեց, Յետոյ թէ վա-

ւիին և թէ նրա օգնականին և միւսնե-
րին վերջին մնաս բարովը տուեց այդ
օրը Անթառեանը և քաշուեցաւ գնաց
տուն, որպէսզի Էրզուրումից դուրս
գալու պատրաստութիւն տեսնի: Վալիի
կարգադրութեամբ Անթառեանի ընտա-
նիքին մինչև ռուսական սահմանը պէտք
է ուղեկցէին չորս հոգի զարթիւսներ:

— Հայրիկ, ընդհատեցի ես ծերուկիս
խօսքը—ուրեմն Անթառեանը...

— Ուրեմն ինչ. Անթառեանը իրան
հաշուեկշիռը կազմեց: Այդպիսի հա-
շուեկշիռներ կազմելում Գրիգոր-աղան
չատ հմուտ էր: Այդ ոչինչ: Այդ մա-
սին խօսել անգամ չ'արժէ: Ինձ այժմ
մնում է ծանօթացնել քեզ ոսկերիչ
Խաչոյի տան պատմութեան հետ և ա-
պա ել թալ Անթառեանին ճամբու դը-
նելու:

Ընկերութեան երկրորդ տարին Ան-
թառեանի խորհրդովն ու սրա ձեռքով,
Խաչոն գնած էր, այդ տունը, օրը մինչ

օրս նրա վրայ նստած էր, ինչպէս գիտենք, 2000 մանէթի, որ ամենապակաս գինն էր։ Անշարժ կալուածքի տերերը Էրզուրում էմեր պատմութեան ժամանակէն մինչև այսօր էլ — օրինական հաստատուն ապացուցութեան թղթեր չ'ունին։ Անշարժ կալուածքնորի առև ծախսն էլ լինում է հասարակ, անվաւեր թղթերի միջոցաւ։ Երբ մէկը որեւէ անշարժ կալուածք է վաճառում, այդ կալուածքի նախկին, ամենահին տիրոջից և սորա անունով եղած, ստացած թուղթը յանձնվում է կալուածքը գնողին, առանց որեւէ մակագրութեան անգամ։ Իրան կողմիցն էլ վաճառողը մի ալլ հասարակ վաճառման գիրք է տալիս, որը շատ հազիւ վաւերացնում են տէրութեան պաշտօնեաները։

Այս կարգով ահա, մի կալուածք հարկաւոր մարդկանց ձեռքն է անցնում։ Բայց գնողի համար վաճառողից

ստացած վաճառման գիրքն մինակ զօրութիւն չ'ունի, եթէ այդ վաճառման գրի հետ կից չէ նաև նախնի տիրոջ գիրը, կամ թափին։

Երբ Անթառեանը իրան ընկերին համար տուն գնեց թափին և վաճառման գիրը առաջին նուազում յանձնեց ոսկերչուն, բայց վերջերում երբ ոսկերչը առևտրական գործերով ստիպուած էր յաճախակի բացակայել Էրզուրումից, ապահովութեան համար սեպհական տան թղթերը Անթառեանին մօտ պահ էր տուել։ Իսկ ինքը հանգիստ և միամիտ սրտով բնակվում էր տանը ինչպէս լիակատար տէր։ Մինչև վերջին անգամ քաղաքից բացակայելը Խաչօյի համար կարիք չը կար թղթերը Անթառեանից յետ ուղել։ Գործերի յաջողութեան մէջ նրա մտքովն անգամ չէին անցնում այդ թղթերն և նոցա ում մօտ լինին։ Երբ Ղաթաղութիւնը վրայ, հասաւ, ոսկերչը, ինչպէս տե-

օանք, իրան-իրան բոլորովին կորսնց-
րուց: Այդ գէպքից և ոսկերչու անգրա-
գիտութիւնից Գրիգոր-ազան օգուտքա-
ղեց: Դեռ Երզուրումից չը մեկնած,
նա մի կեղծ վաճառման գիր շինել
տուեց, իբր թէ ոսկերչուց այդ տունը
պարտքի փոխարէն վեր է առել: Վա-
լիի օգնականը այդ «վաճառման գիր»
վրայ էլ, ինչպէս և «բաժանման գրի»
վրայ, իրան գրօջմը դրեց և վաւերաց-
րեց: Ախր Անթառեանը այդ տան եր-
կու տարվայ վարձը զուրտեղը վալիի
օգնականին չէր ընծայում:

Վերջերում մենք կը տեսնենք և այն
կաւերը, որ Երզուրումի վալիի օգնա-
կանը և այդ քաղաքի մեծանուն հայ
վաճառական Անթառեանը, կախեցին
խեղճ ոսկերչու գլխին:

Դու արդէն զիտես, որ լեռն Ան-
թառեանը քրացու մի հարուած տուեց
մօրը ոսկերչու տան միջին: Դու տես:

Դար թէ այդ տարօրինակ հանգամանքը
ինչ վատ ներդրածութիւն ունեցաւ հա-
րեանուհիների և նոյն իսկ պատանու
իրան վրայ առաջին անգամ: Որդին ծը-
նողքին վրայ ձեռք բարձրացնէ, ամեն
տեղ և ամեն ժամանակ այդ բանը դա-
տապարտում են թէ օրէնքը և թէ բա-
րոյականութիւնը:

Բայց մի երկրում, ինչպէս որ Եր-
զուրումն է, օրէնքն ու բարոյականու-
թիւնը ինքնըստինքեան այնքան նշա-
նակութիւն չունին ժողովրդեան աչ-
քում, որքան հասարակական կարծիքը:
Թէ Երզուրումում ինչ ասել է հասա-
րակական կարծիք, դու այդ ասար, և
ինձ հետ դու ինքդ էլ, հարկաւ, դա-
տապարտում և արհամարհում ես այդ
տեսակ հասարակական կարծիքը, բայց
լեռն Անթառեանը զարգացման այն
աստիճանը չունէր—և որտեղից կարող
էր ունենալ—որ հասարակական կար-
ծիքների մէջ որեւէ զանազանութիւն

տեսներ: Արդ՝ էրզուրումի հասարակական կարծիքը ոչ միմիայն դատապարտում էր մի զաւակ, որ իրան ծնողքին վրայ ձեռք է բարձրացրել, այլ նաև պատրաս էր քարկոծ առնել այդպիսի «անօրէնի»:

Ոչոք նորա հետ այնուհետև չէր խօսում, հետը ընկերութիւն կամ առևտուր անել ոչոք չէր կամենում: Եթէ նա տղայ էր, ոչոք նորան աղջիկ չէր տալ, իսկ եթէ աղջիկ — կուսանոցը միայն կը պաշտպանէր նորա կեանքի թշուառ մնացորդը: Գեռ այդ հերիք չէ. ծնողքին վրայ ձեռք բարձրացնող զաւակի գործերը անդիմադրելի անյաջողութիւնների պէտք է հանդիպէին նորա բոլոր կեանքում, անբուժելի ախտերը և հիւանդութիւնները նրան հալումաչ պէտք է անէին: Եթէ որ և է պատճառով գերդաստանի տէր եղաւ այդպիսի որդին, նա ոչ երբէք կարող էր միևնոյն ժամանակ և հայր լինել: Այդ տեսակ ամուսնի անկողինը մի անդամ ընդմիշտ կ'անիծէր և կը նզովէր վրիժառու Բարձրեալը:

Այս և այսպիսի դառը մտքեր մէկ-զմէկու ետքելից յաջորդում էին պատանի Անթառեանի տհաս ուղեղի և փափուկ սրտի վրայ, երբ բարի մարդիկ նրան, մօր հետ միասին, ոսկերչու տանից յետ դարձրին: Այդ օրից Լևոնը վճռեց իրան մահացու մեղքը քաւել և ամեն կերպ աշխատում էր, որ գէթ այսուհետև խէթ աչքով չը մտիկ տան իր վրայ ծնողքը:

— Եւ ուրեմն նա մոռացաւ Եսթերին, այդ օրից ի վեր պատանու սիրտը դադարեցաւ ուրեմն զարկելուց իրան սիրած ու պաշտած օրիորդի համար, անհամբերութեամբ հարցրի ես ծելունուց:

— Հաղար երանի չէր, պատասխանեց ինձ Յւլիորը, եթէ քո ասածով լինէր: Անթառեանի որդուն համար հէնց այդ էր ահա փրկութեան միակ ելքը, բայց դժբաղդաբար այդ այդպէս չ'է:

դաւ: Լեոնի լեզուն այդ օրից լի վեր կարծես լռեց, որպէս զի աւելի ոյժ տայ այնուհետեւ սրտի ներքին բաքաւմանը: Ահա թէ ինչի Լեոնը մի րաւ սակ անտարբերութեամբ, կարծես հըլու հպատակութեամբ, լսում էր վերջին անգամ հօր յորդորական ճառը և թէ նա ինչի ուրախ կերպարանք ստացաւ, երբ Մինաս աղան կնոջը հետ հիւր եկաւ իրանց տանը: Կապոտեցին դարստեցին տան իրեղէնները և ամեն ոք իրան անկողինը մտաւ ննջելու: Որդուն վերայ նկատուած փոփոխութիւնը այր և կին Անթառնաներին, ինչ ասել կուզի, շատ ուրախացրեց այդ գիշերը:

Տիկին Արեգնազանը մինչև անգամ մարդուցը ծածկել էր Լեոնից ստացած դժբաղդ հարուածի պատմութիւնը: Որդուն վրայ նկատած փոփոխութիւնը, կարճ ժամանակում նկատելով՝ մայրը մինչև անգամ ուրախ էր այդ հարուա-

ծի վրայ, թէ և ժամանակ առ ժամանակ սարսափում էր, երբ աչքի առաջը բերում էր հարուածի հետեւնըները սիրեկանը: Ղաւակին ապագային նկատմամբ ինչ էլ որ լինի՝ գէթ առայժմ չարը խափանած էր: Այր և կին հաշտուած էին մէկմէկու հետ և այդ գիշերը ուրախ ու հանգիստ քուն եղան: Մթութեան մէջ իրան անկողնումը անդադար չսեռ ու մոռնաւ հիողը միմիայն Լեոնն էր: Պատանու սրտի համար շատ ծանր էր բաժանուել Եսթերից: Ըայց նորա ուղեղի համար, ծանր էր նոյնպէս ընդդիմադրել ծնողքին: Շատ ծրագիրներ կազմելից յետոյ վերջապէս պատանին որոշեց մի անգամ ևս փորձել հօր ու մօր հաճութիւնը ստանալու — չը բաժանել իրան Եսթերից — և քուն եղաւ: Գնահատելով մեծ զոյգ զաւակները Լեոն վայր ստանձաւ: Որոշած օրին ու ժամին, երբ արշալոյծը նոր է բացուում, եկաւ բեռնա-

կիր Գօգորը իրան ձիաններով և Անթառեանի ընտանիքին էրդուրումից դուրս հանեց։ Առաջին անգամին տեսնելով իշխանութեան չորս ձիաւոր զարթիւաներին դռան առաջին կանգնած, ինն Անթառեանը այնպէս կարծեց որ զարթիւաներին յատուկ իրան համար հրաւիրել է հայրը, և ուրեմն ամեն փորձ ու դիմադրութիւն անօգուտ էր, և ոչ միայն անօգուտ, այլ նաեւ վտանգաւոր նոյն իսկ Եսթերի անուան համար։

Ես մոռացայ քեզ ասել որ իրան սիրեկնի հիւանդութեան մասին ոչինչ տեղեկութիւն չունէր իննը։ Ոսկերչու տանից վերջին նուագում դուրս եկած օրից, մինչև էրդուրումից հեռանալը, ծնողաց ճարպիկ կարգադրութեամբ, ինն Անթառեանը հայրենի տան ու Մինաս աղայի մօտ պատուաւոր կերպով բանդարկուած էր միշտ։ Զախջախուած սրտով, ապագայ յոյսերով

Ինն Անթառեանը երբ հօր հրամանով բեռնակրին ու զարթիւաներին օղի լիք լիք դաւաթներով հիւրասիրեց պըրծաւ, կէս շիշ օղի էլ, ծնողքից ծածուկ իրան ջանին քաշեց և թռաւ ձիուն հեծաւ։

Եսթերի վիճակը այդ գիշերը շատ ծանրացած էր, ուստի և խաչօն ու Մարխաթունը ամբողջ գիշերը, և մինչև արշալոյսի բացուիլը, զբաղած էին իրանց հիւանդով։ Երբ հիւանդը փոքր ինչ հանգստացաւ, խաչօյի առաջին դործն եղաւ, գնալ իրան բարերարին ճամբու գնել և Բեօփրիքեօյի եկեղեցւոյն արժաթներն յետ ստանալ, բայց արդէն ուշ էր։ Արհեստագործ տղամարդու համար շատ ցաւ եղաւ, որ չէր կարողացել իրան վերջին պարտքը դէպի Գրիգոր-աղան կատարել և վերջին անգամ նրա բարեգօրծ ձեռքերն ու ոգորմած սիրտը համբուրել։

Այդ ակամայ պարտադանցութիւնից

աւելի խղճահարուած, երբ նա ձեռն-
թափ դէպի Մինաս-աղայի տունն էր
գնում կարծելով թէ Բեօփրիքեօյին
արծաթներն Գրիգոր-աղան նրան է
յանձնել, ճանապարհին հանդիպեցաւ
ինքը և Մինաս-աղան։ Ոսկերիչ խաչօյի
նման Մինաս-աղան էլ շատ ցաւեցաւ,
որ իրան ազգականին վերջին ամաս-
բարովին չ'արժանացաւ։ Յետոյ նա
յարակցեց։ Երէկ երեկոյեան թէ Գրի-
գոր-աղան ինքը և Արէգնաղան խանութ-
մը, քանիցս անգամ ինձ աստղեցին,
խաչօ եղբայր, որ քո արծաթներն հե-
տըս վերցնեմ այսօր քեզ յանձնելու։
Օրհնածնեքը կարծես իմանում էին որ
դու չը պիտի կարողանաս վրայ հասնիլ,
բայց ես, թիւ յիշողութեանս, դար-
ձեալ մոռացայ։ Նրանք անպատճառ
հետէրը կը տանէին այդ արծաթները,
եթէ ոչ քաղցած դրացիներից որին կա-
րող էին հաւատալ, բայց այդ ի հարկէ,
ոչինչ, եթէ հաւատարիմ մարդ դտան

կարից և կամ անպատճառ Ախալցխա-
յից էլի շատով քո ամանաթը կը վե-
րադարձնեն, խաչօ եղբայր։ Ոսկերիչը
ոչինչ չը պատասխանեց։ Մինաս-աղայի
կշտից նա հեռացաւ։ Միամիտ արհես-
տաւորի աշքերը այդ բոպէում կարծես
փոքր ինչ բացուեցան։ Մի անախորժ,
մի դառը կասկած նրա մտքի մէջ ծա-
ղեցաւ յանկարծ դէպի Անթառնա
Գրիգոր-աղան։

Էրզուրումի չինութիւնները դեռ ևս
աշքից բոլորովին անհետացած չէին,
երբ օղին, որը Լևոն Անթառնանը առա-
ջին անգամն էր գործածում, արդէն ու-
նեցաւ իրան ներդրածութիւնը սպասա-
նու վրայ։ Նա մի անգամ ևս զլուխը
դէպի հայրենի քաղաքը չուռ տուեց և
ձիւր փորին մի լաւ մտրակ հասցրեց։
Գօգորի տօնաթը սլացաւ։ Մտողքի հը-
րամանաւ զարթիւններից մէկը հասաւ
և Լևոնի ձին բռնեց, կանգնացրեց։

Քայլերին ոյժ տալով վրայ հասաւ և բեռնակիր Գօգորը: Քան, քան, քան, բարձրաձայն ծիծաղում էր Լեոնը ծնողաց վախճանութեան վրայ: Գրիգոր աղան ու Արէգնաղան խանութը միամտեցան, ուրախացան: Զարթիան յետեկաւ: Պատանու մօտ մնաց միմիայն Գօգորը, որը տօռաթի սանձից բռնած, դանդաղացնում էր նրա քայլերը, որպէս զի յետնորդները վրայ հասնին: Մի քանի օրավար տարածութիւն նոքա դեռ հեռու էին: Զին տաքացած էր և չէր ուզում կամաց քայլել:

— Անիծած, հապա տեսնեմ հիմայ ոնց կը վախչիս, ասաց բեռնակիր Գօգորը և թռաւ Լեոնի գաւակը հեծաւ: Այդ բանը կարծես իրան համար վերաւորանք համարեց տօռաթը: Փըշ, փռըշտալն ու ոտքերը բարձրացնելը մէկ արաւ տօռաթը և ահա Գօգորը քաշեց առաւ: Լեոնի ձեռքից ձիու սանձը: Տէրը ձիուն յետ ընկրկեց: Զին

շտապ հօրդայի դարկեց: — Զանդ դուրս գայ, այնքան գնա, մինչև որ ինքդ դադրիս, ասաց Գօգորը և ձիու սանձը դարձեալ Լեոնին յանձնեց, թէև ծայրը միշտ էլի իրանց ձեռքումը ունէր:

Սովորական դանդաղ քայլերով հետևում էին Լեոնի ձիուն նրա միւս ընկերները: Գրիգոր աղան զարթիաների հետ խօսքի էր բռնուած:

— Օղին լաւ բան է, վարպետ Գօգոր, հարցրեց Լեոնը բեռնակիրին:

— Ո՛ւհ, Լեոնյան, պատասխանեց յայտնի հարեցողը, առանց օղու, իմ կարծիքով, մարդուս կեանքը կեանք չէ: Այն որ ուրիշներից թաքուն ես մըտնում եմ օղետուն, այն որ օղերի շիշերը շարան-շարան տեսնում եմ դարակներում, թուքս բերնումս չորանում է, կոկորդս քոր է դալի: Զեռքս կամացուկ, գրպաններս եմ տանում, ածմծում և ահա զընդ, զընդ դուրս եմ գալիս ճեքմակ-ճեքմակ փարաներն

ու զուռուչները: Խմում եմ մէկ ոչ-
խնչ, երկու, ոչխնչ, երեք, չորս հինգ և
ահա մէկ էլ տեսնում ես քէֆս չաղա-
ցաւ և հս կատարեալ մարդ եմ դառ-
նում: Իսկ այսպէս... անիծեմ այսպէս
ճամբայ գնալը:

— Ծնողքս իրանց հետ առատ օղի
ունին վերցրած, վարպետ Գօգորը, ձի-
ուց վեր եկ և գնա խնդրի, քեզ կը
տան:

— Իրաւ... բայց վախենում եմ
տօռաթը, անպիտանը, քեզ էլի փախց-
նի:

— Չես տեսնում խեղճի ոտքերը մեր
ծանրութեան տակ ծալուում են: Ի-
ջիր, ցածր իջիր, ձին ափսոս է: Ես կա-
մաց կամաց առաջ կը գնամ:

Գօգորը ձիուն նայեցաւ, զննեց նրա
ոտքերը, ցածր իջաւ, քրտինքը ձիու
ճակատից սրբեց և արտի կշտին նստած
սպասում էր յետնորդներին: Տօռաթը
խաղաղով գնում էր:

Քահ, քահ, քահ, բարձրաձայն ծի-

ծաղում էր Անթառեանի որդին և ձի-
ուց աւելի ինքը նորա վրայ թռչկոտում:
Լեռնը գինովցած էր:

— Խնդա, խնդ, խնդալուդ մա-
տաղ, որդուն ետքից ասում էր Արէգ-
նազան խանումը, խնդա և թող սիրտդ
մէկ բաց լինի: — Հըմ, ժպտաց Գրիգոր-
աղան, ի դուր չէ որ մեծունանք ասել
են զղարկ հորթի զնչին, որ գնա կանգ-
նի մսուրքի գլխին: — Էրզուրումը վեր-
ջին օրերում, Արէգնազանը իրանն էր
չարունակում, քեզ համար չարչարան-
քի ու սրտմաշուք վշտերի կատարեալ
օթեան դարձաւ, որդեակ, թող այս զով
քամին քչէ և անդառնալի տանի իրան
հետ քո սրտի փղծուկներն, անմիտ
զառնուկ, թող քո դալուկ կերպարան-
քըդ այս կանաչ կարմիր ծաղկանց նը-
ման ալվան-ալվան գոյն տայ, հոգեակս,
թող...

— Բայց, հայրիկ, ընդ միջեցի ևս
ծերուկիս խօսքերը, ոսկերչու կասկածը

ինչ հետեանք ունեցաւ. նա չը գիմեց
ոստիկանութեանը, արդարադատու-
թեանը, չը խնդրեց որ Անթառեանի
ճանապարհը արգելուի: Ծերունին ծի-
ծաղեցաւ: Ինքս ինձ նեղացայ:

— Դատ ու դատաստանի, այո՛, ոս-
կերիչը չը գիմեց, հեղնօրէն ասաց ծե-
րունին, ինձ հասկացնել ուղեւորով թէ
ո՞րն և ո՞րտեղ էր լքողութեամբ այդ
դատն ու դատաստանը, արդարադա-
տութիւնը: Մինաս աղայի վերջին բա-
ռերը ոսկերչին դեռ իրան մաքուրն ու-
նէր և նա արամազիր էր աւելի իրան
կասկածը աւտելի համարել, քան Ան-
թառեանի փեսայի խօսածները սուտ
հանել:

— Սորան կամ նորան, բարեկամի
ու ծանօթի գոնեա չը յայտնեց, խաչօն
իրան կասկածը դէպի անգութ վաշ-
խառուն:

— Շատ քչերին, բայց ում էլ որ
յայտնեց նոքա կամ փարատեցին այդ

կասկածը, կամ սրտանց ուրախացան
ոսկերչու այդ նոր անբաղդութեան վը-
րայ: Նախանձը ինչեւր չի անել տալիս
մարդուն: Դու պէտք է գիտնաս, որ
ոսկերիչ խաչօն իրան նախանձողներն
ու չարախնդիրներն ունեցաւ, այն օ-
րից երբ Աթառեանի շնորհիւ փոքր
ինչ առաջ եկաւ: Այնպիսի մարդիկ էլ
կային, որոնք խաչօյի խօսքերից մի
պարզ բան չը հոսկանաւով, կարծում
էին թէ նա կամ խելացնորուել է և
կամ Անթառեանի վրայ շառ է ձգում:
Իսկ թէ ինչի՞ խաչօն պարզ չէր խօ-
սում, որովհետեւ բացի Անթառեանի
տարած արծաթներէ և մէկ էլ տան
կալուածագրերից (այդ թղթերն էլ հի-
մայ ոսկերչու միտքն էին ընկել) նա
ուրիշ չօչափելի փաստ չունէր Անթառ-
եանին քացարձակարար դատապարտե-
լու համար: Վերջապէս ինչպէս ար-
ձաթներն նոյնպէս և կալուածագրերն,
Անթառեանը կարող էր մոռացմամբ,

կամ շատ-շատ սխալմամբ տանել իրան հետ, մտածում էր խաչօն։

— ձգմարիտ որ, հայրիկ, մի զարմանալի էակ է եղել քո այդ խաչօն։

— խաչօյին մի մեղադրել։ Նա այդպէս էր դաստիարակուած։ Ծնած օրերիցը մինչև գերեզման մտնելները հայ արհեստաւորների դառը կեանքը ամօքեցնողը, նոցա ազնիւ և բարեօրիտ բնաւորութիւնն է, հեռու ամեն տեսակ խաբարիս չահախնդրութիւնից։ Նա այդ կողմից միշտ նախադաս համարում եմ մեր ոսկերիչ խաչօններին Անթառեանի նման սեղանաւոր վաճառականներին։

— Բայց դու գոնեա ինչ բնասում քո այդ էրզուրումի, այսպէս ասած, հասարակական կարծիքին, որը յանկարծ փոքրիկ լուից ահագին ուղտեր է շինում և տարաբաղդ ոսկերչութիւն տանիքին բարի անունը մի քանի ժամումը հողի ու մոխրի հետ հաւասարեցնում

իրան խայտառակ վնայ լէ, լէ՛ներով, մինչդեռ...

— Գու շատ շուտ դատաւիճիւններ ես կարդում, խօսքս ընդմիջեց՝ ծերունին։ Մի երկրում, ուր օրէնք և արդարութիւն ասած բաները լոկ անունով են, ուր այդ օրէնքի ու արդարութեան ներկայացուցիչները ամեն կողմից ստոր են քան իրանց ձեռքի տակի ժողո՛ւ վուրդը, ուր խաչօների բողոքն ու զանգատը կամ խեղդվում են և կամ արհամարվում (ի դուր չէ ասած զաղքատ էրիցու քարողը չէ անցնում), այդպիսի երկրում, ասում եմ ես, թէն չարածնի, սակայն անմեղ մանուկների այդ խայտառակ վնայ լէ, լէ՛ները, էլի մի տեսակ բարոյական նեցուկ ու միսթաքնք են խաչօների համար։ Ելի այդ խայտառակ վնայ լէ, լէ՛ներն են, որոցմով ճշուած ու խեղդուած արդարութիւնը բացարձակաբար բողոքում է...

— Ես հէնց այդ էի ուզում ասել,
հայրիկ, բայց ուր է, ինչի այս անգամ
էլ չը լսուեցաւ այդ բողոքը:

— Ինչպէս չէ, լսուեցաւ և խաչոյի
համար լաւ էլ հետեանք ունեցաւ, բայց
ես յոգնեցայ, այլ ես չեմ կարող պատ-
մել: Ծերունին խնդրեց որ իրան ննջա-
րանը ցոյց տամ: Նա ննջել էր ուզում:

— Ոչնի՜ժա՜ծ ծերունի, պատմութիւնդ
վատ տեղում կտրեցիր, ինքս ինձ ա-
սացի, և տարայ ննջարանը ցոյց տուի:

ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՅԻ ՎԵՐՋԵ

Երկր

7909

2013

